

**Advies nr. 82 van 9 januari 2023
betreffende het statuut van menselijke
resten in museale, wetenschappelijke en
particuliere collecties**

Inhoudstafel

Adviesaanvraag.....	4
1. Inleiding.....	6
2 Stand van zaken.....	6
2.1. HOME-classificatie.....	7
2.2. Classificatie van menselijke resten gebruikt in het antwoord (van 31.08.2016) op parlementaire vraag nr. 6-1015.....	9
3 Statuut van menselijke resten.....	10
3.1. Hebben menselijke resten een specifiek statuut ("heiligheid" of waardigheid) dat hen recht geeft op een speciale behandeling (respect)?.....	10
3.1.1. Vanuit bio-ethisch standpunt.....	10
3.1.2. Op juridisch vlak.....	12
3.1.3. Vanuit cultuur - antropologisch oogpunt.....	13
3.2. Verschilt dit specifieke statuut naar gelang van de in de wereld bestaande culturen (funeraire gebruiken en tradities, banden met de voorouders)?.....	15
3.3. Wijzigt dit specifieke statuut met het effect van de tijd?.....	16
4. Geografische oorsprong van menselijke resten in museumcollecties.....	18
4.1. Menselijke resten uit België en Europa.....	18
4.2. Menselijke resten uit een andere regio van de wereld buiten de koloniale context.....	18
4.3. Menselijke resten die direct of indirect afkomstig zijn uit de Belgische koloniale periode of context.....	19
5. Wetenschappelijk onderzoek.....	21
5.1. Onderzoeksterrein van de wetenschap en menselijke resten.....	21
5.2. Nut en legitimiteit van wetenschappelijk onderzoek op menselijke resten.....	22
5.3. Wetenschappelijk onderzoek en waarden.....	24
6. Tentoonstelling.....	26
6.1. Criterium van de ouderdom.....	26
6.2. Menselijke resten verworven in het kader van de kolonisatie of koloniale ondernemingen.....	26
6.3. Relikwieën en menselijke resten die in een religieuze context worden tentoongesteld	26
6.4. Ethische beginselen betreffende tentoonstelling.....	26
7. Restitutie-repatriëring.....	27
7.1. Juridisch kader.....	29
7.1.1. Internationaal recht.....	29
7.1.2. Europees recht.....	32
7.1.3. Belgisch recht.....	32

7.2. Restitutie-repatriëring van menselijke resten en de noodzaak van een gemeenschappelijke terugblik op het verleden.....	34
7.3. Wetenschappelijk onderzoek op menselijke resten uit andere culturen.....	35
7.4. Ethische beginselen betreffende restitutie-repatriëring	37
8. Handel.....	38
9. Deontologische regels.....	40
10. Conclusies en aanbevelingen	41
BIJLAGE	45

COPYRIGHT

Belgisch Raadgevend Comité voor Bio-ethiek

E-mail: info.bioeth@health.fgov.be

Citeren uit dit advies is toegelaten mits bronvermelding: "Uit advies nr.XX van het Belgisch Raadgevend Comité voor Bio-ethiek, te raadplegen op www.health.belgium.be/bioeth".

Adviesvraag

Op 9 november 2020 hebben de heer Guido Gryseels, directeur-generaal van het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, mevrouw Alexandra De Poorter, directeur-generaal a.i. van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, en mevrouw Patricia Supply, directeur-generaal a.i. van het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen, bij het Comité een verzoek om advies ingediend over het statuut van menselijke resten in zowel museale en wetenschappelijke collecties als in particuliere collecties. Het verzoek luidde als volgt:

"Belgische federale wetenschappelijke instellingen (FWI's), universiteiten en openbare en particuliere entiteiten herbergen menselijke resten van verschillende geografische oorsprong, perioden en contexten. In België ontstonden deze collecties vanaf het midden van de 19e eeuw.

Sommige van deze menselijke resten werden ontdekt tijdens archeologische opgravingen. Andere werden toegeëigend en/of verworven door onder meer museummedewerkers, leden van wetenschappelijke verenigingen, koloniale officieren en artsen. Sommige menselijke resten werden verkregen door aankopen of verkregen van particuliere verzamelaars in de 19e en 20e eeuw.

Tijdens de koloniale periode werden veel van deze overblijfselen "verzameld" onder problematische omstandigheden.

De huidige situatie kan als volgt worden samengevat:

- *In België bestaat er geen statuut, laat staan een wettelijk statuut, voor menselijke resten die worden bewaard in museale, wetenschappelijke en particuliere collecties.*

In dit verband moeten dus verschillende vragen worden gesteld:

- *Zijn het gewone verzamelobjecten of zijn het overblijfselen van geïdentificeerde of anonieme vermiste personen?*
- *Welke gevolgen heeft dit verschil in rechte: kunnen menselijke resten worden beschouwd als:*
 - *Toe-eigenbaar (onderworpen aan eigendomsrechten) of niet (geen eigendom mogelijk omdat ze menselijk en heilig zijn en geen eigendom)?*
 - *Toe-eigenbaar tot op zekere hoogte, maar extra-patrimoniaal (geen waardering in geld)?*
 - *Toe-eigenbaar (menselijke resten kunnen worden gekwalificeerd als goederen) en valoriseerbaar (er kan een patrimoniale waarde worden erkend), maar niet*

verhandelbaar (geen legale circulatie van deze menselijke resten, er kan geen handel in gedreven worden)?

- *Zou de gradualiteit evolueren in functie van de anciënniteit van deze menselijke resten? Of om het anders te zeggen: Is er een verjaringstermijn met betrekking tot de leeftijd van deze menselijke resten voordat ze als verzamelobjecten kunnen worden beschouwd?*
- *Heeft het gebruik van deze resten in cultuurgooierden (relikwieën, trofeeën, enz.) gevolgen voor hun statuut?*
- *Om terug te komen op de kwestie van de legale circulatie van deze resten: is hun commercialisering legaal of niet? Moeten we, ondanks de praktijk om ze online of in bepaalde winkels in België te verkopen, ervan uitgaan dat deze resten in feite niet-verhandelbaar zijn en deze verkoop dus duidelijker verbieden?*

[...]

Met het oog op de ontwikkeling van een bio-ethisch standpunt op Belgisch niveau over het statuut van menselijke resten in openbare en particuliere collecties, verzoeken wij het Belgisch Raadgevend Comité voor Bio-ethiek zich te buigen over de ethische aspecten van deze collecties en over eventuele verzoeken om restitutie/repatriëring door nakomelingen, vertegenwoordigers van de gemeenschappen en staten van herkomst.”

Dit verzoek om advies werd ontvankelijk verklaard tijdens de plenaire vergadering van het Raadgevend Comité voor Bio-ethiek van 8 februari 2021.

De adviesvraag van de beperkte commissie werd uitgebreid met de volgende bijkomende vraag, die op 9/11/2022 door Mevrouw Patricia Supply, Directeur a.i., van het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen, werd gesteld:

"Wij willen graag het standpunt van het Comité kennen betreffende de prioritering van restitutieverzoeken.

Het is immers mogelijk dat het verzoek om teruggave zowel van een overheid als van de familie en/of de gemeenschap komt. Welke eis moet in dit geval als "meer legitiem" worden beschouwd tijdens de dialoog/het proces dat leidt tot de teruggave van de menselijke resten?

Door het specifiek statuut van menselijke resten en de ethische context van het verzamelen ervan zijn verschillende interpretaties denkbaar. Het advies van het Comité is dan ook belangrijk om instellingen, wetgevers en de uitvoerende macht te helpen bij het stellen van zo ethisch mogelijke prioriteiten, rekening houdend met de historische, juridische en wettelijke context.

1. Inleiding

De vraag die werd voorgelegd aan het Comité betreft het statuut van menselijke resten in museale, wetenschappelijke en particuliere collecties.

Vooreerst wordt een inventaris opgesteld volgens twee classificatiemethoden of benaderingen, waarna de vraag betreffende het statuut dat aan menselijke resten moet worden toegekend globaal wordt behandeld.

Vervolgens wordt ingegaan op de omstandigheden van hun verwerving, de wetenschappelijke studies waarvan ze het voorwerp uitmaken en de vraag naar de tentoonstelling ervan aan het publiek.

De kwestie van de repatriëring of restitutie van menselijke resten afkomstig uit andere delen van de wereld dan Europa, die heel vaak tijdens de koloniale periode zijn verworven, maakt het voorwerp uit van een specifieke reflectie, waarbij rekening wordt gehouden met postkoloniale studies.

Ook aan de handel in menselijke resten wordt een afzonderlijke reflectie gewijd.

Ten slotte formuleert het Comité een reeks aanbevelingen met betrekking tot de verschillende vragen die gesteld worden in het advies.

De aanbevelingen die zijn geformuleerd in verband met het publiek tentoonstellen van menselijke resten en hun extracommercialiteit gelden zowel voor museale en wetenschappelijke collecties als voor particuliere collecties.

2. Stand van zaken

Als we ons aan een definitie wagen, moeten volgens professor Freddy Mortier onder menselijke resten worden verstaan: *“Het lichaam en de lichaamsdelen van individuen van de soort Homo sapiens die ooit geleefd hebben. Dit omvat beenderig materiaal (gehele of gedeeltelijke skeletten, afzonderlijke beenderen of fragmenten van beenderen en tanden), weke delen, waaronder organen en huid, embryo's en preparaten van menselijke weefsels. Hieronder vallen ook de bovengenoemde resten die op de een of andere manier door menselijk ingrijpen zijn gewijzigd*

en/of fysiek met andere niet-menselijke materialen zijn verwerkt om een artefact of kunstwerk te vormen."¹

Nu blijkt echter dat we verder moeten gaan dan de soort Homo sapiens en dat we de resten van andere hominiden en deze voorafgaand aan de Homo sapiens tot de menselijke resten moeten rekenen. Bij wijze van voorbeeld vermelden we hier enerzijds Lucy, behorende tot de soort Australopithecus, die 3.200.000 jaar geleden leefde in het huidige Ethiopië en lang als "grootmoeder" van de mensheid werd aanzien. Anderzijds vermelden we Toumaï, ontdekt in de Djourab woestijn (Tsjaad), die 7.000.000 jaar geleden leefde en die, volgens een recente studie², al het vermogen om op twee voeten te lopen had verworven en daarom kan worden beschouwd als de "grootvader" van de mensheid.

Zoals we zien, is het raadzaam om zeer voorzichtig te zijn en elke definitie van menselijke resten, die een grens of een scheidingslijn vastlegt, als precair en altijd weerlegbaar te beschouwen.

In het kader van dit overzicht zijn twee manieren van classificeren gehanteerd. De eerste legt de nadruk op de leeftijd en de plaats van herkomst van de resten, de tweede op hun utilitair of functioneel aspect.

Ook hier is het van belang voorzichtig te zijn en niet te vergeten dat een classificatie nooit neutraal is en altijd voldoet aan criteria en waarden die ter discussie kunnen worden gesteld.

2.1. HOME-classificatie

Volgens de door de onderzoekers van het HOME-project³ opgestelde classificatie blijken de menselijke resten die in Belgische musea en wetenschappelijke instellingen zijn gevonden, naar ouderdom en plaats van herkomst als volgt te kunnen worden ingedeeld. Dit is een organisatorische indeling die is opgesteld in het kader van het overzicht van de in België

¹ F. Mortier, "Human remains and post-mortem rights" *Science Museums Group Human Remains Policy*, 2018. Originele versie : "the bodies, and parts of bodies, of once living people from the species Homo sapiens. This includes osteological material (whole or part skeletons, individual bones or fragments of bone and teeth), soft tissue including organs and skin, embryos and slide preparations of human tissue. Also included : any of the above that may have been modified in some way by human skill and/or physically bound-up with other non-human materials to form an artefact or artwork".

² Daver, G., Guy, F., Mackaye, H.T. et al. "Postcranial evidence of late Miocene hominin bipedalism in Chad." *Nature* 609, 94–100 (2022).

³ *Human remains Origin(s) Multidisciplinary Evaluation (HOME)*:

"De doelstellingen van het "HOME"-project zijn het evalueren, op basis van de collecties en de bijbehorende archieven, van de historische, wetenschappelijke, juridische en ethische context van de menselijke resten die zijn ondergebracht bij de Belgische FWI's en die welke zijn ondergebracht in andere openbare, universitaire en particuliere collecties in België."

De volledige door HOME opgestelde classificatie is toegevoegd als bijlage.

bewaarde collecties historische menselijke resten. Deze classificatie wordt hierna bondig weergegeven. De volledige versie is toegevoegd als bijlage.

A. Historische periode

1. Menselijke resten uit België: dit omvat alle menselijke resten die in België zijn verzameld (bv. van begraafplaatsen).
2. Menselijke resten uit Europese landen: Dit omvat alle in Europa (met uitzondering van België) verzamelde menselijke resten. De lijst van Europese landen is beschikbaar op Worldometers.⁴
3. Menselijke resten uit de koloniale periode en context:
 - Democratische Republiek Congo, Rwanda en Burundi: Dit omvat alle menselijke resten die zijn verzameld tijdens de koloniale periode of in een koloniale context (bv. Congo-Vrijstaat);
 - Niet-Europese herkomst, maar niet uit de voormalige Belgische koloniën: Dit omvat alle menselijke resten die zijn verzameld in een koloniale context (bv. kolonies van andere Europese landen).
4. Menselijke mummies: Deze categorie omvat alle natuurlijke⁵ en antropogene⁶ menselijke mummies.
5. Menselijke resten als onderdeel van een artefact (met inbegrip van religieuze relikwieën, schedels als trofee, enz.).

B. Prehistorische periode

1. Menselijke fossielen (Homo sapiens sapiens)
 - België: Dit omvat alle menselijke resten uit de prehistorische periodes (Boven-Paleolithicum, Mesolithicum, Neolithicum en Protohistorie);
 - Democratische Republiek Congo, Rwanda en Burundi: Dit omvat alle menselijke resten uit de prehistorische periodes volgens de plaatselijke chronologieën, maar vóór de koloniale periode;
 - Rest van de wereld: Dit omvat alle menselijke resten uit de prehistorische periodes volgens de plaatselijke chronologieën, maar vóór de koloniale periode.

⁴ <https://www.worldometers.info/geography/7-continent/europe/>

⁵ Deze mummies zijn het resultaat van bijzondere milieuomstandigheden zoals extreme koude, zuurgraad van de bodem of droogte. Bijvoorbeeld: Ötzi, een man die op 19/09/1991 op meer dan 3000 meter hoogte in de Alpen werd ontdekt, of de Tollund-man die op 08/05/1950 in het Tollund-moeras in Denemarken werd ontdekt.

⁶ Deze mummies zijn het resultaat van menselijk ingrijpen. De Egyptische mummies zijn hiervan een klassiek voorbeeld.

2. Fossiele hominiden: Dit omvat alle andere fossiele hominidenresten dan Homo sapiens (b.v. Neanderthalers, vroege Homo's).

Tot slot zijn er menselijke resten in particuliere collecties waarvan geen inventaris beschikbaar is.

2.2. Classificatie van menselijke resten gebruikt in het antwoord (van 31.08.2016) op parlementaire vraag nr. 6-1015

“Er moeten, ter herinnering, verschillende categorieën van menselijke resten worden onderscheiden:

a) resten uit archeologische opgravingen die niet langer gelinkt zijn aan een nog bestaande biologische en/of culturele context. Bij de tentoonstelling ervan rijzen in hoofdzaak vragen over hoe het aangesproken publiek zal reageren;

b) resten die tijdens ethnologische expedities werden verzameld. Vanuit deontologisch oogpunt ligt die categorie zonder twijfel het meest gevoelig, want collecties uit die categorie komen voort uit nog bestaande culturele milieus of milieus waarop afstammelingen zich kunnen beroepen;

c) collecties van organen voor onderzoeksdoeleinden. Die categorie ressorteert onder de medische ethiek;

d) relieken. De deontologie van deze categorie, die met geloofspraktijken te maken heeft, ressorteert onder het respect voor de geloofsovertuiging.”⁷

Deze indeling herinnert eraan dat een utilitaire of functionele visie op menselijke resten, die deze als studieobjecten beschouwt, in de westerse wetenschappelijke wereld in de 19e eeuw en in de eerste helft van de 20e eeuw dominant was. Dit streven naar classificatie, dat nog steeds bestaat, gaat nu samen met een inclusieve benadering waarin menselijke resten vectoren van betekenis zijn voor de levenden, voor zover zij de overblijfselen zijn van een geschiedenis die de levenden verderzetten.

⁷ <https://www.senate.be/www/?Mlval=/Vragen/SVPrint&LEG=6&NR=1015&LANG=nl>

3. Statuut van menselijke resten

Menselijke resten roepen een aantal ethische vragen op over het statuut dat eraan moet worden toegekend.

Hebben zij een specifiek statuut ("heiligheid" of waardigheid) dat hen recht geeft op een speciale behandeling (respect)?

Verschilt dit specifieke statuut naar gelang van de in de wereld bestaande culturen (funeraire gebruiken en tradities)?

Wijzigt dit specifieke statuut met het effect van de tijd?

3.1. Hebben menselijke resten een specifiek statuut ("heiligheid" of waardigheid) dat hen recht geeft op een speciale behandeling (respect)?

3.1.1. Vanuit bio-ethisch standpunt

In haar verslag over de herziening van de wet op de bio-ethiek stelt de Franse Assemblée Nationale dat "*bio-ethiek niet kan worden gedefinieerd als alleen de ethiek van de levenden. Het houdt ook in dat moet worden bepaald wat de levenden niet mogen doen met de lichamen van de doden, de overblijfselen die de herinnering aan de overledene dragen*".⁸

De menselijke waardigheid, die samen met fatsoen en respect de kern vormt van artikel 16-1-1 van het Franse Burgerlijk Wetboek, is de essentiële waarde waarop het *Comité consultatif national d'éthique pour les sciences de la vie et de la santé français (CCNE)* zich baseert om menselijke resten te beschermen: "*De manier waarop we naar Maori-hoofden kijken moet rekening houden met onze toenemende bekommernis voor respect voor de waardigheid van ieder mens, ook na de dood.*"⁹

In zijn advies nr. 79 van 8 november 2021 over nieuwe vormen van lijkbezorging beroept het Comité zich ook op de menselijke waardigheid, maar "*Het Comité vult niet in wat respect voor de waardigheid van het lichaam van de overledene concreet moet inhouden. Daar is immers*

⁸ Informatieverslag nr. 2235 over "Révision des lois de bioéthique", Favoriser le progrès médical, respecter la dignité (rapporteur: Jean Léonetti), pagina 423, hoofdstuk 8 Le respect de l'identité et du corps de la personne décédée, 2010.

⁹ Comité consultatif national d'éthique pour les sciences de la vie et de la santé français (CCNE), Advies n°111 van 7 januari 2010 betreffende 'les problèmes éthiques posés par l'utilisation des cadavres à des fins de conservation ou d'exposition muséale', p.11.

geen objectieve maatstaf voor. Zo kan een utilitair gebruik van het menselijk lichaam, bijvoorbeeld voor de wetenschap of voor compost, voor de een wel en voor de andere helemaal niet stroken met de menselijke waardigheid. Het Comité probeert voor de invulling van het respect voor de waardigheid van het lichaam van de overledene rekening te houden met wat een ruime meerderheid van de mensen hier als onwaardig zou beschouwen.”¹⁰

Zoals het Franse Comité consultatif national d'éthique pour les sciences de la vie et de la santé (CCNE) ons in zijn advies 111 in herinnering brengt, is het ook gepast om ons te baseren op "een van de pijlers van de ethische argumentatie [die] erin bestaat niet voor anderen te willen wat wij willen dat zij ons besparen. Deze "gouden regel" confronteert iedereen met de noodzaak zich af te vragen of hij de aanwezigheid van het lijk van anderen in een tentoonstelling zou aanvaarden als hij dat niet voor zichzelf of zijn dierbaren zou willen.”¹¹

Volgens Gaëlle Clavandier, socioloog en antropoloog, "zijn er overtuigende aanwijzingen [sinds een tiental jaar] – die zich op zeer heterogene terreinen afspelen en waarvan de actoren verschillen - dat de beginselen van respect, fatsoen en waardigheid die aan de overledene verschuldigd zijn, geleidelijk worden overgedragen op fragmenten, onvolgroeide lichamen of menselijke resten, waarvoor de identiteit van de persoon ontbreekt. Dit "lichaam", in de algemene zin van het woord, is dan de enige overgebleven band met de persoon, het enige spoor. [...] Een van de concrete gevolgen van deze evolutie van de gevoeligheden is dat deze menselijke resten als "overledenen" kunnen worden behandeld. Zij kunnen als stoffelijk overschot worden behandeld, op hedendaagse begraafplaatsen worden opgenomen en het voorwerp zijn van een eerbetoon door de gemeenschap die hun restitutie vraagt of door de publieke gemeenschap; en dat betekent een breuk met de tot nu gangbare praktijken.”¹²

Bijgevolg "komt het gebruik van de term "menselijke resten" of "human remains" neer op het categoriseren van deze resten, wat ook als onmiddellijk gevolg heeft dat ze als mensen worden gekwalificeerd, te onderscheiden van alle resten van andere aard; en vooral ook krijgen ze een sacraal karakter te onderscheiden van afval. Gelijkgesteld met lichamen worden deze menselijke resten één met de persoon en zijn mens-zijn. Is het dan denkbaar dat het beginsel van menselijke waardigheid niet op hen van toepassing zou zijn? Dit is de vraag die de betrokkenen zich vandaag stellen.”¹³

¹⁰ Belgisch Raadgevend Comité voor Bio-ethiek, advies nr. 79 van 8 november 2021 betreffende nieuwe vormen van lijkbezorging, p. 21.

¹¹ CCNE, advies nr. 111, *op. cit.*, p. 5.

¹² G. Clavandier, « De nouvelles normes à l'égard des restes humains anciens : de la réification à la personnalisation? », in *Revue Canadienne de Bioéthique*, Volume 2, nr. 3, 2019, p. 84-85.

¹³ *Ibidem*, p. 85

Bij wijze van voorbeeld: de suikerindustrie gebruikte de beenderen van de lijken van in de slag bij Waterloo gesneuvelde soldaten om de suikerstroop “te klaren en te zuiveren”, door de stroop te filteren met een poeder gemaakt van deze beenderen. Dit zou vandaag de dag uiteraard schandaal wekken.

3.1.2. Op juridisch vlak

Artikel 16-1-1 van het Franse Burgerlijk Wetboek bepaalt het volgende: *"Het respect voor het menselijk lichaam houdt niet op bij de dood. Het stoffelijk overschot van overledenen, met inbegrip van de as van degenen van wie het lichaam is gecremeerd, moet met respect, waardigheid en fatsoen worden behandeld."*

Het Belgisch Burgerlijk Wetboek bevat daarentegen geen soortgelijke algemene bepaling.

Onze wetgeving bevat slechts verspreide wettelijke bepalingen over specifieke kwesties:

- Artikel 453 van het Strafwetboek over grafschennis;¹⁴
- Artikel L1232-5, §1, van het Wetboek van de plaatselijke democratie en de decentralisatie inzake het toezicht op begraafplaatsen;¹⁵
- Artikel L1232-26, §1, van het Wetboek van de plaatselijke democratie en de decentralisatie inzake de as van de overledene;¹⁶
- Artikel 24 van het decreet van het Vlaams Gewest van 26.01.2004;¹⁷
- De wet van 20.07.1971 op de begraafplaatsen en de lijkbezorging;¹⁸

¹⁴ Bij artikel 453 van het Strafwetboek lezen we: *"Met gevangenisstraf van een maand tot een jaar en met geldboete van zesentwintig euro tot tweehonderd euro wordt gestraft hij die zich schuldig maakt aan grafschennis."* Volgens het Hof van Cassatie kan dit misdrijf bestaan zodra het lichaam is gekist (Cass. 29/06/1926)

Artikel 225-17 van het Franse Strafwetboek stelt dan weer het volgende: *"Elke aantasting van de integriteit van het lijk, op welke manier dan ook, wordt bestraft met een jaar gevangenisstraf en een boete van 15.000 euro. Op het schenden of ontheiligen, op welke wijze dan ook, van tombes, graven, urnen of monumenten ter nagedachtenis van overledenen staat een gevangenisstraf van een jaar en een boete van 15.000 euro."*

¹⁵ Decreet Waals Gewest *"Gemeentelijke begraafplaatsen en crematoria vallen onder het gezag, de ordehandhaving en het toezicht van de gemeenteoverheden, die erop toezien dat er geen wanorde heerst, dat er geen handelingen in strijd met de eerbied voor de doden worden verricht en dat er geen heropgraving plaatsheeft zonder toestemming van de burgemeester, overeenkomstig artikel 133, tweede lid, van de nieuwe gemeentewet."*

¹⁶ Decreet Waals Gewest *"[...] De as van de overledene wordt met respect en eerbied behandeld en kan geen voorwerp uitmaken van een commerciële activiteit, met uitzondering van die activiteiten die verband houden met het uitstrooien of begraven van de as of met het overbrengen ervan naar de plaats waar de as bewaard zal worden [...]"*

¹⁷ *"De as van de overledene wordt met respect en eerbied behandeld en kan geen voorwerp uitmaken van een commerciële activiteit, met uitzondering van die activiteiten die verband houden met het uitstrooien of begraven van de as of met het overbrengen ervan naar de plaats waar de as bewaard zal worden."*

¹⁸ Wet van 20.07.1971, gewijzigd door de wet van 20.09.1998.

- De wet van 13.06.1986 die het wegnemen van organen *post mortem* met het oog op hun transplantatie voor therapeutische doeleinden regelt;¹⁹
- De wet van 19.12.2008 die het verkrijgen en het gebruik van menselijk lichaamsmateriaal *post mortem* met het oog op de geneeskundige toepassing op de mens of het wetenschappelijk onderzoek regelt.²⁰

Met betrekking tot autopsies bestaat er geen specifieke wetgeving, behalve voor de autopsie van zuigelingen²¹. “Autopsie wordt op zich niet onverenigbaar geacht met het respect voor de overledene; vereist is echter dat zij een geoorloofd [forensisch of medisch-wetenschappelijk] doel heeft en dat zij zodanig wordt uitgevoerd dat het respect voor de overledene en de gevoelens van de nabestaanden niet worden genegeerd”.²²

Er bestaat echter een aanbeveling van de Raad van Europa betreffende de harmonisatie van de regels inzake forensische autopsie.²³

Exhumatie in het kader van een vaderschapsonderzoek is evenmin specifiek geregeld, zoals dat wel het geval is in Frankrijk.²⁴

We vermelden het MEMOR-project, dat een databank en een ethisch kader wil creëren voor het omgaan met menselijke resten in Vlaanderen.²⁵

Uit deze verschillende bepalingen die verspreid voorkomen in onze wetgeving blijkt de wens om menselijke resten met respect, waardigheid en fatsoen te behandelen.

3.1.3. Vanuit cultuur - antropologisch oogpunt

“Na hun dood waren Alexander de Grote en zijn muilezeldrijver hetzelfde lot beschoren: ofwel werden ze terug opgenomen in de scheppende krachten van de wereld, ofwel werden zij op identieke wijze ontbonden in atomen.”²⁶, schreef Marcus Aurelius in de tweede helft van de 1e eeuw na Christus.

¹⁹ Artikel 12 stelt het volgende: “Het wegnemen (van de organen, de weefsels en de cellen) en het sluiten van het lichaam moeten gebeuren met respect voor het lijk en bezorgdheid voor de gevoelens van de familie.” Volgens artikel 12 van de wet van 19.12.2008 is deze bepaling ook van toepassing in het kader van de *post mortem* verwijdering van menselijk lichaamsmateriaal geregeld door de wet van 19.12.2008.

²⁰ Zie Advies nr. 54 van het BRCB van 10.12.2012 in verband met de wegneming *post mortem* van menselijk lichaamsmateriaal voor behandeling of wetenschappelijk onderzoek.

²¹ Wet van 26.03.2003 die “de autopsie na het onverwachte en medisch onverklaarde overlijden van een kind van minder dan achttien maanden” regelt.

²² G. Genicot, *Droit médical et biomédical*, Larcier, 2016, p. 819.

²³ Raad van Europa, Aanbeveling R (99) 3, L’harmonisation des règles en matière d’autopsie médico-légale, 02.02.1999

²⁴ Art. 16-10 en 16-11 van het Franse Burgerlijk Wetboek. Zie Advies nr. 38 van het BRCB van 13.11.2006 betreffende het genetisch onderzoek met het oog op het vaststellen van de afstamming na het overlijden.

²⁵ <https://www.memor.be/>

²⁶ Marcus Aurelius, *Overpeinzingen*, VI, XXIV.

eeuw. De dood maakt iedereen gelijk. Het is deze radicale gelijkheid waar menselijke resten ons voortdurend aan herinneren. De pracht en praal van de begrafenis en de grootte van het grafmonument veranderen daar niets aan.

De oudste geïsoleerde graven die zijn ontdekt dateren uit het Midden-Paleolithicum, ongeveer 100.000 jaar geleden. De tragedie 'Antigone' herinnert ons ook aan het belang dat de oude Grieken hechtten aan de verplichting van de levenden om de doden te begraven krachtens een ongeschreven, eeuwenoude wet. Het feit dat het symbolische verzet tegen de machtshebbers²⁷ in deze context wordt gebruikt is zeker niet onbelangrijk.

In onze geseclariseerde westerse samenlevingen heeft de dichotomie tussen het heilige (het domein van de religie) en het wereldse zijn relevantie grotendeels verloren. In de context van deze secularisatie en van de laïcisering van het heilige vindt het specifieke statuut dat aan menselijke resten moet worden toegekend, zijn basis en legitimiteit eerder in de functie van de doden voor het creëren en het in stand houden van de sociale band in een historische menselijke gemeenschap dan in een vorm van "fetisjering" van beenderen.

Bijzonder sprekende voorbeelden zijn de militaire begraafplaatsen, de monumenten voor de doden van de twee wereldoorlogen en de ceremoniën en rituelen die hun gedachtenis in stand houden en die de bedoeling hebben ons te herinneren aan het ultieme offer dat mannen en vrouwen brachten om het vaderland en onze vrijheden te beschermen. Door deze plaatsen, deze monumenten en deze herinnering in stand te houden, wordt een essentiële band met het verleden in stand gehouden en wordt de sociale samenhang binnen de samenleving versterkt.

Het spreekt voor zich dat het belang van de aanwezigheid van de doden in het sociale en historische weefsel van naties ook geldt voor de samenhang van families of instellingen.

In het algemeen kan dus worden gesteld dat menselijke resten een specifiek statuut verdienen omdat zij op verschillende niveaus bijdragen tot de samenhang van mensengroepen. Dit impliceert de erkenning dat we een geschiedenis of geschiedenissen delen, en dat die geschiedenis van de mensheid door de levenden wordt verdergezet. Als menselijke resten een specifiek statuut hebben, dan is dat in de mate waarin de doden vectoren van betekenis zijn voor de levenden. Dit is wat de filosoof Jacques Derrida het volgende doet schrijven: *"We moeten spreken over de geesten en eventueel zelfs tot en samen met de geesten. Want geen enkele ethiek, geen enkele politiek, revolutionair of niet, lijkt mogelijk en denkbaar en rechtvaardig als*

²⁷ *Dans la culture universelle, l'Antigone de Sophocle demeure le modèle inégalé, cent fois reproduit, jamais épuisé, de la résistance au pouvoir.* » : F. Ost , « L'Antigone de Sophocle : résistance, apories juridiques et paradoxes politiques », dans *Raconter la loi. Aux sources de l'imaginaire juridique*, sous la direction de François Ost , Odile Jacob, « Hors collection », 2004, pp. 161-203, <https://www.cairn.info/raconter-la-loi-9782738113719-page-161.htm>

die niet als principe het respect erkent voor die anderen die er niet meer zijn of voor die anderen die er nog niet zijn. Ze zijn wel degelijk aanwezig in het heden ongeacht of ze al dood zijn of nog niet zijn geboren."²⁸

Over deze antropologische dimensie schrijft Thomas Laqueur: *"De geschiedenis van het omgaan met de doden is de geschiedenis van hoe zij ons individueel en collectief bevolken; hoe wij ons hen voorstellen en hoe zij betekenis geven aan ons leven en de openbare ruimte, de politiek en de tijd structureren. Het is de geschiedenis van de verbeelding, van onze manier om de doden een betekenis te geven [...]"*.²⁹ Verderop stelt hij: *"Ik denk dat de dood geen mysterie is, en ook nooit is geweest; het mysterie ligt eerder in ons vermogen om als soort, gemeenschap en individu zoveel belang te hechten aan afwezigheid, en meer in het bijzonder aan het inerte, naakte en berooide lichaam van de dode."*³⁰

3.2. Verschilt dit specifieke statuut naar gelang van de in de wereld bestaande culturen (funeraire gebruiken en tradities, banden met de voorouders)?

Zonder in te gaan op gedetailleerde etnologische beschouwingen, blijkt dat de verschillende bestaande culturen verschillen, niet wat het respect voor de overledene als zodanig betreft, maar wat betreft de wijze waarop zij respect betonen voor het menselijk lichaam, en wat betreft het ritueel dat de begrafenis moet begeleiden.

De gehoorde deskundigen waren het erover eens dat met deze culturele verschillen rekening moet worden gehouden en dat het westerse culturele prisma niet mag overheersen.

In sommige religieuze culturen, vooral in Afrika ten zuiden van de Sahara, is voorouderverering essentieel: *"Voorouderverering veronderstelt dat de doden een echte greep hebben op de levenden. De overleden voorouders worden namelijk beschouwd als essentiële actoren voor de continuïteit van de groep en moeten daarom worden gerespecteerd. In samenlevingen die waarde hechten aan anciënniteit, vertegenwoordigt de voorouder de meest volbrachte figuur van de oudere gezagsdrager (Kopytoff 1971). Voorouderverering is dus gebaseerd op het idee dat de levenden een schuld zijn aangegaan die niet kan afgelost worden aan de voorouders die hen de traditie hebben nagelaten."*³¹ Met deze voorouderverering moet rekening worden

²⁸ J. Derrida, *Spectres de Marx*, Editions Galilée, 1993, p.15.

²⁹ Th. W. Laqueur, *Le travail des morts. Une histoire culturelle des dépouilles mortelles*, collection NRF Essais, Gallimard, 2018. p. 85-86.

³⁰ *Ibidem*. p. 124.

³¹ J. Bonhomme, *Les morts ne sont pas morts*, in M. Cros & J. Bonhomme (éds.). *Déjouer la mort en Afrique. Or, orphelins, fantômes, trophées et fétiches*, L'Harmattan, 2008, p.159-168, <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00801514/document>.

gehouden wanneer het gaat om menselijke (al dan niet voorouderlijke) resten uit de koloniale periode.

Een van de gehoorde deskundigen wijst erop dat er in sommige mondelinge culturele tradities van de Australische Aboriginals een zeer lange herinnering bestaat aan de voorouders, tot wel tien generaties ver, waarvan de verhalen bekend zijn bij de levenden.

3.3. Wijzigt dit specifieke statuut met het effect van de tijd?

Is het effect van de tijd van invloed op het specifieke statuut van menselijke resten? Heeft het een "desacraliserend" effect? De gehoorde experts verschillen in mening betreffende dit tijdseffect.

Volgens Gaëlle Clavandier: *"Twee modellen worden naast elkaar gezet. Het ene is gebaseerd op een relativistisch leesrooster dat alleen van toepassing is op recente of identificeerbare menselijke resten die een bijzondere betekenis zouden hebben vanwege hun temporele en affectieve nabijheid. Het andere wordt gedefinieerd door een holistisch en universalistisch leesrooster waarvoor juist de aard van deze resten, menselijk in essentie, hen een speciaal statuut zou verlenen."*³²

Het Comité is voorstander van een holistische en universalistische benadering, waarbij menselijke resten worden gezien als overblijfselen van een gemeenschappelijke geschiedenis die de levenden voortzetten.

Voorts lijkt het belangrijk een onderscheid te maken tussen menselijke resten en graven. Graven zijn concessies, in de meeste gevallen voor een bepaalde tijd, en als ze niet worden verlengd of onderhouden, worden de menselijke resten die ze bevatten verwijderd en in massagraven of ossuaria geplaatst.

Moet een onderscheid worden gemaakt tussen de historische periode en de prehistorische periode (menselijke fossielen)?

De gehoorde experts zijn hier geen voorstander van. Zo kan volgens één expert het onderscheid tussen beide perioden worden gemaakt met het verschijnen van de eerste graven rond 100.000 jaar geleden, wat overeenkomt met de *Homo sapiens sapiens*³³ waarvan de oudste ontdekte resten van ± 200.000 jaar geleden dateren. Een andere expert is van mening dat het

³² G. Clavandier, *op. cit.*, p. 83.

³³ Subgroep van *Homo sapiens*, ook wel "moderne mens" genoemd.

respect verder moet reiken dan de *Homo sapiens sapiens* en dat, net zoals Y.N. Harari meent, Lucy onze “grootmoeder” is.³⁴

Een onderscheid maken tussen de historische periode en de prehistorische periode (menselijke fossielen) lijkt dan ook niet nuttig of relevant. In dit verband kunnen chronologieën altijd herzien worden. Niets belet musea of wetenschappelijke instellingen onderscheid te maken, mits dit wetenschappelijk verantwoord is en aan het publiek wordt uitgelegd. Zo kan het maken van een onderscheid tussen *Homo sapiens sapiens* en alles wat daaraan voorafgaat gerechtvaardigd zijn, mits de keuze wordt uitgelegd.

Ter herinnering zijn hier enkele belangrijke referentiedata:

- 7.000.000 jaar: verschijnen van de eerste voorouders van het “menselijke” geslacht;
- 3.500.000 jaar: begin van bipedalisme, bewezen door voetafdrukken ontdekt in Laetoli (Afrika, Tanzania);
- 2.700.000 jaar: verschijnen van de *Homo habilis* en de eerste vervaardigde werktuigen;
- 1.800.000 jaar: eerste *Homo erectus* in Afrika;
- 1.700.000 jaar: eerste bekende hominiden buiten Afrika: *Homo georgicus*, in Georgië (Eurazië);
- 300.000 jaar: eerste Neanderthalers;
- 200.000 jaar: Omo I en Omo II, de oudste bekende overblijfselen van *Homo sapiens sapiens*;
- 100.000 jaar: oudste bekende graven van *Homo sapiens sapiens*.

Toch is het aangewezen om voorzichtig te zijn en niet uit het oog te verliezen dat deze chronologie altijd opnieuw kan worden herzien.

³⁴ Y.N. Harari, *Sapiens : Une brève histoire de l’humanité*, Albin Michel, 2015, p. 15.

4. Geografische oorsprong van menselijke resten in museumcollecties

4.1. Menselijke resten uit België en Europa

Deze resten zijn van diverse oorsprong:

Menselijke resten gevonden bij archeologische opgravingen van begraafplaatsen in België (bv. Gallo-Romeinse graven in Tongeren, Merovingische graven in Cijly, graven van de monniken van de Duinenabdij in Koksijde).

Talrijke menselijke resten (alleen skeletten) uit graven die in de XIXe eeuw in het zuidoosten van Spanje door Belgische archeologen zijn opgegraven. Deze graven behoren tot de El Argar-beschaving (vroeg bronstijd, eind derde millennium v. Chr.).

Menselijke resten (skeletten) uit het oude Griekenland en Rome.

Andere resten zijn afkomstig uit collecties die verzameld zijn in medische faculteiten of in wat destijds rariteitenkabinetten werden genoemd.

Menselijke resten van archeologische oorsprong zijn per definitie van een bepaalde ouderdom en de omstandigheden van hun verwerving zijn, op enkele uitzonderingen na, niet problematisch.

Menselijke resten uit medische faculteiten of rariteitenkabinetten zijn recenter (XVIIIe tot XXe eeuw) en de omstandigheden van hun verwerving roepen in een aantal gevallen vragen op.

4.2. Menselijke resten uit een andere regio van de wereld buiten de koloniale context

Volgens de inventaris, verstrekt door het Koninklijk Belgisch Instituut voor natuurwetenschappen, zijn deze resten voornamelijk afkomstig van:

1. Nieuw-Zeeland: Maori hoofden;
2. Zuid-Amerika: schedels en skeletten uit Peru, verkleinde Jivaro hoofden;
3. Groenland: schedels en skeletten van de Inuit;
4. Het oude Egypte: mummies en skeletten.

De omstandigheden van hun verwerving zijn waarschijnlijk problematisch en moeten geval per geval worden onderzocht.

4.3. Menselijke resten die direct of indirect afkomstig zijn uit de Belgische koloniale periode of context

Menselijke resten uit gekoloniseerde landen zijn, voor het merendeel recent (XIXe tot XXe eeuw) en zowel de omstandigheden als het doel van hun verwerving zijn problematisch.

De omstandigheden van hun verwerving zijn die van het geweld en de brutaliteit die eigen zijn aan de kolonisatie: *“Het onaflatend hanteren door de kolonistoren van ongeziene brutaliteiten die onvoorstelbaar waren voor wie ze moest ondergaan – onophoudelijke en almaar zwaardere brutaliteiten in de meest uiteenlopende vormen, die voortdurend werden bijgestuurd en die uiteindelijk, in het zog van de koloniale veroverings-en “pacificatie”oorlogen, zijn uitgemond in een zonder meer langdurig systeem van overheersing, dwang, uitbuiting en veelvuldige transformaties die diepgaand en door middel van eenzijdig geweld werden opgelegd op alle niveaus.”*³⁵

Het doel is het opmaken, op zagezegd wetenschappelijke basis, van een hiërarchie van rassen om zo de overheersing van gekoloniseerde volkeren door westerse kolonisten te rechtvaardigen: *“De eerste Belgische [fysische] antropologische organisatie, de Société d'Anthropologie de Bruxelles, werd opgericht in 1882. Terwijl haar eerste studies over ras gericht waren op pogingen om de Waalse en Vlaamse “rassen” af te bakenen, ging haar aandacht al snel uit naar de Congokolonie. Hoewel de antropologen er niet zelf heen gingen, drongen zij er bij de officieren en soldaten die betrokken waren bij het project van Leopold II op aan om menselijke resten, zoals schedels, mee terug te brengen om metingen te verrichten en een classificatiesysteem voor verschillende groepen op te stellen. Het doel van de metingen was niet zozeer om onderscheid te maken als wel om een rangorde aan te brengen. De grootte van de schedel werd geacht verband te houden met de geestelijke vermogens, en in de hiërarchie van die tijd werden de schedels van blanken altijd geacht het meest volmaakt te zijn. Onder meer Alphonse Vangele, Camille Coquilhat en Emile Storms gaven er gevolg aan”*³⁶

Dit geldt met name voor de schedel van opperhoofd Lusinga Iwa Ng’ombe, die zich momenteel in de collecties van het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen bevindt.

³⁵ E. Mbokolo, *Brutalisation et brutalités coloniales : la formation de la société congolaise dans l'État indépendant du Congo et au Congo Belge* in *Rapport des experts* overhandigd op 26.10.2021 aan de Bijzondere commissie belast met het onderzoek over Congo-Vrijstaat (1885-1908) en het Belgisch koloniaal verleden in Congo (1908-1960), Rwanda en Burundi (1919-1962), de impact hiervan en de gevolgen die hieraan dienen gegeven te worden, Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers, DOC 55 1462/002, p. 44.

³⁶ S. Van Beurden, *Impérialisme culturel et cultures de connaissances* in *Rapport des experts* overhandigd op 26.10.2021 aan de Bijzondere commissie belast met het onderzoek over Congo-Vrijstaat (1885-1908) en het Belgisch koloniaal verleden in Congo (1908-1960), Rwanda en Burundi (1919-1962), de impact hiervan en de gevolgen die hieraan dienen gegeven te worden, Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers, DOC 55 1462/002, p. 282.

Onthoofd op 4 december 1884 tijdens een strafexpeditie op bevel van luitenant Emile Storms³⁷, commandant van de 4^e expeditie van de Association internationale Africaine³⁸, werd de schedel van Lusinga toegevoegd aan de collectie van Storms, die op 15 december 1884 in zijn dagboek schreef: *"Ik heb het hoofd van Lusinga meegenomen om het in mijn collectie op te nemen."*

Een van de gehoorde experts geeft aan dat wanneer een traditioneel opperhoofd op deze manier werd onthoofd, dit ook een politiek gebaar was dat erop gericht was ook zijn "chefferie"³⁹ te onthoofden om het te vervangen door een nieuw gezag. Ook de fetisjen van het stamhoofd, symbolen van zijn gezag en macht, werden door de kolonisator afgenomen. Dit was het geval voor Lusinga.

Emile Houzé, hoogleraar fysische antropologie aan de ULB en een aanhanger van de craniologie, concludeerde bij het onderzoek van de schedel van Lusinga dat *"de frontotemporale kammen duidelijk en zeer uitgesproken zijn: boven de pariëtalen buigen deze kammen naar binnen om aan te sluiten op de sagittale hechting. Dit is een simiësk kenmerk"*⁴⁰. We zitten hier duidelijk midden in een rassen theorie.

In de grote rotonde van het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika staat tegenwoordig een imposante houten sculptuur van de Congolese kunstenaar Aimé Mpane, die de schedel van Lusinga voorstelt.

³⁷ Zijn borstbeeld op de De Meeûssquare in Elsene werd op 30.06.2022 verwijderd.

³⁸ *"De Association internationale africaine (AIA) is ontstaan uit de werkzaamheden van de Conférence de géographie de Bruxelles (1876) en is een internationale commissie, gepresenteerd als filantropisch, belast met de verspreiding van de beschaving in Afrika, de onderdrukking van de slavenhandel en het verzamelen van fondsen voor dit doel. Het is de eerste stap in de ruimtelijke, politieke en economische bezetting van verschillende Afrikaanse gebieden. Het wordt ondersteund door nationale comités en geleid door een uitvoerend comité. De deelnemers aan de conferentie van Brussel stellen voor Leopold II te benoemen tot voorzitter van de internationale commissie."* Bronnen: H. Hasquin, *Dictionnaire d'histoire de Belgique. Les hommes, les institutions, les faits, le Congo belge et le Ruanda-Urundi*, HATIER, Namur, 2000, p. 30-31.

³⁹ *'Unité politique autonome comprenant un certain nombre de villages ou de communautés sous le contrôle permanent d'un chef suprême'*, Robert L. Carneiro, *'The Chieftdom: Precursor of the state'*, in G. D. Jones en R. R. Kautz, *The Transition to statehood in the New World*, Cambridge University Press, 1981, p. 45.

⁴⁰ Geciteerd door A. F. Roberts, *A Dance of Assassins: Performing Early Colonial Hegemony in the Congo*, Indiana University Press, 2013, p.148. (Bronnen: E. Houzé, 1886, p.44.) Zie ook M. Couttenier, "Et on ne peut s'empêcher de rire" : la physio-anthropologie en Belgique et au Congo (1882-1914) in *L'invention de la race: Des représentations scientifiques aux exhibitions populaires*, La Découverte, 2014.

5. Wetenschappelijk onderzoek

5.1. Onderzoeksterrein van de wetenschap en menselijke resten

In zijn poging om de vraag “Wat kan ik weten?” te beantwoorden, probeerde Kant in zijn *Kritiek van de zuivere rede* aan te tonen dat kennis binnen de grenzen van de zintuiglijke ervaring ligt, waarbij hij vragen als het bestaan van God of de onsterfelijkheid van de ziel verbant naar het domein van de metafysica, d.w.z. buiten het bereik van de wetenschap. Het is waar dat de moderne wetenschap steeds meer centraal komt te staan in ons bestaan. De aanzienlijke vooruitgang doet sommigen geloven dat alles ooit begrijpelijk zal zijn. Er gedijen ook discours of theorieën die zich ten onrechte een aura van wetenschappelijkheid toe-eigenen. Om als wetenschappelijk te worden gekwalificeerd, moet een verklaring echter voldoen aan een reeks epistemologische criteria zoals reproduceerbaarheid, coherentie, betrouwbaarheid, weerlegbaarheid of de mogelijkheid van experimentele verificatie.⁴¹ Aan deze criteria moet worden voldaan, ongeacht het voorwerp van de studie.

In veel culturen is de grens tussen de wereld van de levenden en de wereld van de doden poreus. Zelfs rationele geesten, met name in het Westen, hechten belang aan begrafenisrituelen, respect voor de doden,⁴² en sommigen zelfs aan relikwieën, geesten of spiritualisme. De wetenschap streeft ernaar het leven⁴³ te definiëren en de mysteries ervan te ontrafelen, maar het rijk van het hiernamaals valt buiten het bereik van wetenschappelijk onderzoek, omdat het niet kan voldoen aan epistemologische criteria. Bovendien zijn oude menselijke resten materiële getuigen die ons in staat stellen de geschiedenis van de menselijke soort beter te begrijpen. Als zodanig kunnen zij het voorwerp zijn van wetenschappelijk onderzoek, met name op het gebied van archeoantropologie, paleontologie, archeobiologie of paleopathologie. Dit onderzoek heeft zeker legitimiteit. Maar deze resten vertegenwoordigen meer dan alleen maar stoffelijke materie, er wordt hen op vrijwel universele wijze een bijzonder statuut toegekend, en daarom vereisen ze van de wetenschappers een nog rigoureuze houding. Er mag geen plaats zijn voor pseudowetenschappen, zoals de frenologie of de craniologie uit het verleden, die de studie van “menselijk materiaal” willen rechtvaardigen vanuit dubieuze ideologische stellingen bedoeld om regimes van overheersing te legitimeren (zie *supra* 4.3).

⁴¹ Zie A. Chalmers, *Qu'est-ce que la science? récents développements en philosophie des sciences* : Popper, Kuhn, Lakatos, Feyerabend, Parijs, Librairie générale française, coll. "Le livre de poche" (nr. 4126), 1990.

⁴² Zie bijvoorbeeld de bezorgdheid over de teruggevonden slachtoffers van de twee wereldoorlogen, of de inspanningen van de nabestaanden van de inzittenden van het in Oekraïne neergeschoten vliegtuig MH17 om enkele beenderresten terug te vinden.

⁴³ In dit verband zij opgemerkt dat er geen enkele wetenschappelijke definitie van leven definitief is vastgesteld.

5.2. Nut en legitimiteit van wetenschappelijk onderzoek op menselijke resten

De uitwassen van de pseudowetenschap mogen echter niet het belang ontkennen van de evolutie van de wetenschappelijke of historische kennis die verworven is ingevolge de studie van menselijke resten. Onderzoek in paleontologie, paleopathologie, paleogenetica, archeoantropologie en archeo-biologie toont duidelijk de waarde aan van het wetenschappelijk bestuderen van oude menselijke resten.

Laten we vier voorbeelden nemen:

A. Lucy

De wetenschappelijke analyses verricht op Lucy, een gefossiliseerd skelet van een mensachtige van de Australopithecus-groep dat in 1974 in Ethiopië werd ontdekt en waarvan de ouderdom op 3,2 miljoen jaar wordt geschat, hebben een revolutie teweeggebracht in de studies over de oorsprong van de mens. Zij toonden aan dat Lucy zich op haar twee achterste ledematen kon voortbewegen en dat bipedalisme bijgevolg veel vroeger ontstond dan voorheen werd aangenomen en voorafging aan het proces van de toename van het hersenvolume. Lucy's hersenvolume is namelijk ongeveer 400 cm³. De studie van de voorste ledematen van Lucy toonde aan dat zij ook arboreale vaardigheden behield. Ze mat ongeveer 1,10 meter, woog maximaal 30 kg en moet bij haar dood ongeveer 20 jaar oud zijn geweest. Haar gefossiliseerde resten worden uit het zicht bewaard in het Ethiopisch Nationaal Museum in Addis-Abeba, waar een replica van haar skelet wordt tentoongesteld.

B. Denisovamens

In 2008 ontdekte een team van paleontologen en archeologen in de Denisovagrot in het zuidwesten van Siberië een menselijke pinkvinger die ongeveer 41.000 jaar oud was. In 2010 slaagde het team van paleogenetici onder leiding van professor Svante Pääbo, winnaar van de Nobelprijs voor geneeskunde in 2022, erin de sequentie te bepalen van het mitochondriaal DNA van het ontdekte kootje. Daaruit bleek dat dit DNA noch van een Homo sapiens noch van een Neanderthaler was maar van een ander menselijk geslacht: de Denisoviër of Denisovamens. Het gevonden kootje zou dat van een jonge vrouw zijn.

C. Ötzi

De wetenschappelijke analyses verricht op Ötzi, die in 1991 in de Italiaanse Alpen werd ontdekt, hebben een aantal gegevens over hem opgeleverd : Hij was een man van ± 45 jaar oud, 1,60

meter lang, met een gewicht van ongeveer 50 kg, met bruine ogen en donker haar en hij stierf ongeveer 5.300 jaar geleden. Uit deze tests bleek ook dat hij artritis had in zijn nek en een heup, galstenen, verharde slagaders, tandbederf, vervuilde longen, een hoog arsenicumgehalte en dat zijn linker teen waarschijnlijk was bevroren. Het is ook bekend dat zijn laatste maaltijd gedroogd steenbokkenvlees was, waaruit blijkt dat hij de techniek van het drogen kende.

Uit deze studies blijkt ook dat hij lange reizen in de bergen maakte en dat hij een gewelddadige dood stierf. Onderzoekers hebben ook talrijke tatoeages op zijn lichaam geteld die nog lang niet al hun geheimen hebben prijsgegeven. Moderne beeldvormingstechnieken maakten het mogelijk zijn lichaam zodanig te reconstrueren dat we een idee krijgen van hoe hij eruitzag. Uiteindelijk heeft een nieuwe studie van zijn DNA uitgewezen dat hij directe afstammelingen zou hebben in de regio Tirol. Zijn resten worden bewaard in een koelcel in het archeologisch museum in Bolzano en worden zonder bijzondere ethische voorzorgsmaatregelen aan het publiek getoond achter glas.

D. Man van Tollund

Wetenschappelijke analyses van de Tollund Man, die in 1950 werd ontdekt in een veengebied in Denemarken, hebben volgende inzichten opgeleverd: De man was ongeveer 35 jaar oud, 1,61 meter lang en hij stierf ongeveer 2.400 jaar geleden. Deze analyses brachten geen tekenen van een duidelijke ziekte aan het licht. Het is ook bekend dat zijn laatste maaltijd bestond uit gerstepap, vlas, zaad van wild gras en een beetje vis. Hij stierf door ophanging als onderdeel van een ritueel offer. De overblijfselen van de Man van Tollund worden in het Silkeborg Museum in Jutland achter glas tentoongesteld zonder bijzondere ethische voorzorgsmaatregelen. Alleen het hoofd is origineel, de andere lichaamsdelen zijn aangetast en gereconstrueerd.

Het is overigens belangrijk op te merken dat de wetenschap kan bijdragen tot een beter respect voor menselijke resten. Juist dankzij de ontwikkeling van de wetenschap is er vooruitgang geboekt bij het bestuderen ervan aan de hand van steeds minder invasieve technieken en steeds doeltreffender conserveringsmethoden.

Tot slot is het gebruik van een wetenschappelijke methodologie, nauwgezet uitgevoerd, in sommige contexten zelfs een morele plicht uit respect voor de overledene. Dit is bijvoorbeeld het geval in de forensische geneeskunde, waar het vaststellen van de doodsoorzaak noodzakelijk is om een schuldige te kunnen identificeren en recht te doen aan de gedode persoon.

5.3. Wetenschappelijk onderzoek en waarden

Bij het verwerven van kennis wil de wetenschap in theorie beantwoorden aan een ideaal van axiologische neutraliteit⁴⁴. De gewenste axiologische neutraliteit, als epistemologische eis, is gebaseerd op het onderscheid dat gemaakt moet worden tussen objectief feit en subjectieve waarde.⁴⁵ Maar omdat een vorser ook onderworpen is aan de menselijke conditie, genereert dat op zich al mogelijke subjectieve beïnvloedingen (bijvoorbeeld in verband met zijn observatiemethoden, de niet-neutraliteit van zijn taal, enz.). Hij wordt ook ondergedompeld in een in tijd en ruimte gesitueerde context (binnen een cultuur, een manier van denken). Dit kan ertoe leiden dat zijn studie vertekeningen (bias) gaat vertonen zonder dat hij zich daar altijd van bewust is. De mogelijke momenten waarop die waardeoordelen meespelen zijn talrijk: motivatie van het onderzoek, keuze van een methode, interpretatie van de resultaten, bepaling van de aanvaardbaarheidsdrempel van een hypothese, enz. Deze permeabiliteit is op zich niet problematisch; zij is zelfs vereist wanneer het gaat om zogenaamde “epistemische” waarden, zoals waarheid, betrouwbaarheid of coherentie⁴⁶. Sommige hedendaagse auteurs⁴⁷ gaan echter verder. Volgens hen moet het ideaal van axiologische neutraliteit in de wetenschap worden gerelativeerd: het zou wenselijk zijn dat op bepaalde momenten in het onderzoeksproces, zoals de bepaling van de onderzoeksvragen, de keuze van de methode en het gebruik van de resultaten, rekening wordt gehouden met maatschappelijke en morele waarden.⁴⁸

De ervaring heeft geleerd dat bij onderzoek naar menselijke resten de ingeroepen waarden niet altijd ethisch aanvaardbaar zijn. Het valt namelijk niet te ontkennen dat in studies die op deze resten zijn uitgevoerd, de wetenschap is gebruikt als alibi om verwerpelijke stellingen te ondersteunen, zoals die over een vermeende rassenhiërarchie. Er zijn ook studies uitgevoerd in menonwaardige omstandigheden. Dergelijk misbruik is een instrumentalisering van de wetenschap voor onaanvaardbare doeleinden. Dit moet uiteraard worden veroordeeld.

In de geschiedenis van de wetenschap, en van de geneeskunde in het bijzonder, is het niet ongewoon dat vooruitgang is geboekt door het overtreden van de gedragsregels bij het omgaan met lichamen.⁴⁹ Dergelijke transgressies waren mogelijk op personen in kwetsbare situaties. Dit was het geval in de koloniale context. Tegenwoordig is het niet meer denkbaar dat de

⁴⁴ Axiologische neutraliteit is een concept voorgesteld door de socioloog Max Weber; het houdt in dat wetenschappers een houding aannemen die hen losmaakt van elk waardeoordeel in hun benadering

⁴⁵ “C’est l’idéal de neutralité axiologique, qui présente l’objectivité comme un détachement”, in F. Claveau, J. Prud’homme, dir., *Experts, Sciences et société*, Presses de l’université de Montreal, 2018, p. 240

⁴⁶ F. Claveau, J. Prud’homme, dir., *op. cit.*, p. 242

⁴⁷ Niet alleen hedendaagse: de relevantie van niet-epistemische waardeoordelen werd reeds in 1953 geformuleerd door R. Rudner, “The Scientist Qua Scientist Makes Value Judgments”, *Philosophy of Science*, vol. 20, nr. 1, 1953, p. 1-6.

⁴⁸ F. Claveau, J. Prud’homme, dir., *op. cit.*, p. 244

⁴⁹ Bijvoorbeeld de eerste ontledingen door Vesalius, de eerste vaccins, de eerste orgaantransplantaties, enz.

geïnformeerde toestemming van personen, of van hun familieleden in het geval van lichamen van overledenen, en de ethische regels inzake medische experimenten worden genegeerd.

Volgens het Comité is het daarom van essentieel belang dat een ethisch perspectief wordt gehanteerd op alle onderzoek waarbij menselijke resten betrokken zijn. Deze visie kan zich echter op verschillende manieren uiten, afhankelijk van de specifieke discipline van de onderzoeker. Uit de hoorzittingen is bijvoorbeeld gebleken dat artsen menselijke resten, zelfs oud, anoniem of sterk gedegradeerd, zien als patiënten die met waardigheid en respect moeten worden behandeld. Archeologen en paleontologen daarentegen zien ze meer als kostbare getuigen van het verleden. Maar tot welke beroepsgroep (met eigen deontologie) de onderzoeker ook behoort, hij mag menselijke resten niet behandelen als louter objecten, maar dient ze te behandelen met het respect dat ze verdienen.

Net als klinisch onderzoek is onderzoek op menselijke resten niet noodzakelijk in strijd met hun symbolische waarde en het respect dat hun toekomst, zolang het voldoet aan welbepaalde voorwaarden en aan de fundamentele beginselen van de bio-ethiek.

We denken in de eerste plaats aan de voorafgaande toestemming van de overledene ('aan de wetenschap geschonken lichamen' via een voorafgaande verklaring), van zijn of haar familieleden of, indien identificeerbaar, van zijn of haar nakomelingen. Betekent dit dat de afwezigheid van verwanten of afstammelingen en de ouderdom van de menselijke resten elke vorm van onderzoek toelaten? Eerst moeten de andere voorwaarden voor wetenschappelijke studies afgetoetst worden. Ze worden hieronder opgesomd:

- de behandeling van de menselijke resten met het grootste respect;
- het gebruik van technieken die zo weinig mogelijk invasief zijn, en waarbij de integriteit van de lichaamsdelen zoveel mogelijk wordt gerespecteerd (staalname van zo klein mogelijke fragmenten, gebruik van medische beeldvormingstechnieken, enz.);
- een precieze en gevalideerde onderzoeksdoelstelling;
- een rigoureuze wetenschappelijke methode;
- het eventueel voorleggen voor ethisch advies (cfr. klinische studies);
- zich bewust zijn van de mogelijke vertekeningen (bias) en de mogelijke implicaties van het onderzoek;
- indien er geen nakomelingen zijn, bewaring van de menselijke resten in waardige omstandigheden.

6. Tentoonstelling

De tentoonstelling van menselijke resten staat ter discussie. Verschillende musea, zoals het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika (KMMA) en het Museum aan de Stroom (MAS) in Antwerpen, stellen niet langer menselijke resten ten toon en andere overwegen om dit eveneens niet meer te doen. In Frankrijk heeft het Musée de l'Homme besloten geen menselijke resten meer tentoon te stellen, behalve de schedel van Descartes.

6.1. Criterium van de ouderdom

Moet een onderscheid worden gemaakt tussen de historische periode en de prehistorische periode (menselijke fossielen)? Hiervoor verwijzen we naar punt 3.3.

6.2. Menselijke resten verworven in het kader van de kolonisatie of koloniale ondernemingen

Menselijke resten uit gekoloniseerde landen zijn recent (XVe tot XXe eeuw) en zowel de omstandigheden als het doel van hun verwerving zijn problematisch. Ze werden verzameld in een context van geweld en met het doel een hiërarchie van rassen vast te stellen om de overheersing van de kolonisator te rechtvaardigen (“wetenschappelijk” racisme).

In het licht van deze elementen is het niet gerechtvaardigd dat zij nog steeds in onze musea kunnen worden tentoongesteld, zelfs met inachtneming van de in punt 6.4 beschreven ethische beginselen, aangezien dit zou neerkomen op het relativeren of afzwakken van het intrinsieke geweld van de kolonisatie.

6.3. Relikwieën en menselijke resten die in een religieuze context worden tentoongesteld

Menselijke resten die als relikwieën, permanent of periodiek, in een religieuze omgeving worden tentoongesteld, vormen over het algemeen geen ethisch probleem wat betreft hun herkomst. Zij worden gewoonlijk met gepast respect en in een context van vroomheid en ingetogenheid getoond.

6.4. Ethische beginselen betreffende tentoonstelling

De gehoorde deskundigen zijn van mening dat het publiek tonen van menselijke resten alleen in een wetenschappelijke context kan plaatsvinden, dat er educatieve uitleg moet worden voorzien en dat bepaalde voorwaarden (qua licht, sfeer, enz.) in acht moeten worden genomen.

Een van de gehoorde deskundigen is van mening dat mummies niet van hun wikkels mogen worden ontdaan en dat lichamen in goede staat van bewaring niet naakt mogen worden tentoongesteld, ook al zijn ze in die staat ontdekt.

Deze expert beveelt ook aan om lichamen niet te fragmenteren, fragmenten van verschillende lichamen niet te vermengen en, voor zover mogelijk, deze manier van handelen eveneens toe te passen op de plaatsen waar de resten bewaard worden (laden, dozen, enz.).

Een andere expert wijst erop dat er in sommige Australische musea proefprojecten lopen, waarbij getoond wordt hoe wetenschappelijk onderzoek van menselijke resten verenigbaar is met het respectvol omgaan volgens de traditie van de leden van de gemeenschappen die met deze resten een band hebben.

7. Restitutie-repatriëring

De kwestie van de restitutie-repatriëring betreft voornamelijk menselijke resten uit de koloniale periode of uit een koloniale context en waarvan zowel de omstandigheden (strafoperaties, afpersing, misprijzen voor de voorouderverering) als de doelstellingen (de fysische antropologie van die tijd gericht op het vaststellen van het bestaan van rassen en het rechtvaardigen van een hiërarchie tussen die rassen) van hun verwerving problematisch zijn.

Het gebruik van de ene of de andere term is niet onbelangrijk.

Volgens het rapport Sarr et Savoie betekent “restitueren” letterlijk “*het teruggeven van eigendom aan de rechtmatige eigenaar. Deze term herinnert ons eraan dat de toe-eigening en het genot van het gerestitueerde eigendom berusten op een moreel verwerpelijke daad (diefstal, plundering, roof, bedrog, gedwongen toestemming, enz.) die het opgeëiste eigendom onrechtmatig en onterecht maakt, en tot bron van onbehagen. Bijgevolg heeft de restitutie tot doel de rechtmatige eigenaar van het goed te herstellen in zijn gebruiks- en genotsrecht, alsook in alle prerogatieven die aan de eigendom verbonden zijn (usus, fructus en abusus). Impliciet in de daad van restitutie is de erkenning van de onrechtmatigheid van de tot dan toe opgeëiste eigendom, ongeacht de duur ervan. Bijgevolg probeert de daad van restitutie de dingen op hun juiste plaats te zetten. Openlijk spreken over restitutie is spreken over rechtvaardigheid, evenwichtsherstel, erkenning, herstel en reparatie, maar bovenal: het is de weg vrijmaken voor het tot stand brengen van nieuwe culturele betrekkingen op basis van een heroverwogen*

*relationele ethiek.*⁵⁰ Het Comité is het helemaal eens met de krachtige betekenis die aan de term restitutie wordt gegeven.

Een van de gehoorde deskundigen is van mening dat er niet gesproken moet worden over restitutie⁵¹, maar wel over repatriëring en dat de gerepatrieerde menselijke resten moeten worden begraven, zoals het geval was voor Saartjie Baartman in Zuid-Afrika of voor Patrice Lumumba zeer recentelijk in de Democratische Republiek Congo. We benadrukken hiermee dat de term repatriëring de terugkeer naar het land van iemands voorouders oproept en verwijst naar de behoefte om te behoren tot een identiteit en aan te sluiten bij een nationaal narratief.

Het Comité stelt voor de term "restitutie-repatriëring" te gebruiken, die beide begrippen dekt en het belang van elk ervan benadrukt. Het Comité is van oordeel dat restitutie gepaard moet gaan met repatriëring wanneer de autoriteiten van het land van herkomst daarom verzoeken.

Tijdens één van de hoorzittingen wees een expert erop dat de kwestie van de repatriëring-restitutie van menselijke/voorouderlijke resten en funeraire voorwerpen uit de koloniale periode in Afrikaanse gemeenschappen nog steeds sterk leeft door de levendige herinnering aan wat Georges Balandier "*de koloniale situatie*" heeft genoemd, die hij definieert als "*de overheersing die door een buitenlandse minderheid wordt opgelegd, raciaal (of etnisch) en cultureel verschillend, in naam van een dogmatisch beweerde raciale (of etnische) en culturele superioriteit, op een materieel inferieure inheemse meerderheid; [... ..] de noodzaak om de overheersing te handhaven, niet alleen zijn toevlucht te nemen tot "geweld" maar ook tot een systeem van pseudo-rechtvaardigingen en stereotiep gedrag, enz.*"⁵²

In het *Verslag van de deskundigen* dat op 26.10.2021 aan de Bijzondere commissie belast met het onderzoek over Congo-Vrijstaat (1885-1908) en het Belgisch koloniaal verleden in Congo (1908-1960), Rwanda en Burundi overhandigd werd, wordt eraan herinnerd dat het van belang is rekening te houden met de gevolgen en de maatschappelijke consequenties voor de gekoloniseerde bevolkingsgroepen van de plundering en het verlies van een belangrijk deel van hun cultureel erfgoed: "[...] *Maar hoe gingen de Afrikaanse gemeenschappen om met het verlies van voorwerpen die belangrijk voor hen waren? Er is een groot gebrek aan onderzoek wat betreft het documenteren van de geschiedenissen van en herinneringen aan het weghalen of verdwijnen van voorwerpen op de plaatsen en in de gemeenschappen van herkomst. Het onderzoek van Allen Robert bij de Tabwa in de jaren 1970 toonde de relevantie van deze*

⁵⁰ F. Sarr et B. Savoy, *Rapport sur la restitution du patrimoine culturel africain. Vers une nouvelle éthique relationnelle*, novembre 2018, p. 25.

⁵¹ De term 'restitutie' suggereert dat deze menselijke resten als louter archiefobjecten zouden worden behandeld.

⁵² G. Balandier, « La situation coloniale: approche théorique », *Cahiers internationaux de sociologie*, vol. XI, 1951, p. 36.

opvattingen aan toen hij onderzoek deed naar het collectief geheugen van de Tabwa ('travail de mémoire) via hun herinnering aan de aanval van Storms en zijn soldaten, en de daaropvolgende ontvreemding van Lusinga's hoofd en zijn standbeeld.

In de context van de vele andere culturele en maatschappelijke veranderingen die zich onder het kolonialisme voordeden - en die ook een invloed hadden op wat wij vandaag "immaterieel erfgoed" zouden noemen - is het moeilijk om de rol van het plunderen en weghalen van voorwerpen en menselijke resten in deze maatschappelijke en culturele veranderingen (die zowel destructief waren als nieuwe culturele en artistieke praktijken voortbrachten) nauwkeurig te bepalen. Het is niettemin opvallend dat de eisen om teruggave van de voorwerpen begonnen vanaf het moment van het plunderen ervan.”⁵³

De restitutie-repatriëring van menselijke resten naar de landen of gemeenschappen van herkomst is dus van essentieel belang.

In de context van het levendige debat tussen de voorstanders van postkoloniale studies en degenen die zich verzetten tegen elke vorm van berouw over het koloniale verleden, herinnert het Comité aan de formule van Paul Ricoeur: *“Kunnen we niet zeggen dat sommige volkeren lijden aan een te veel aan geheugen, alsof ze geobsedeerd zijn door de herinnering aan vernederingen uit het verleden en ook door de herinnering aan een glorieus verleden? Maar kunnen we daarentegen ook niet zeggen dat andere volkeren lijden aan een gebrek aan geheugen, alsof ze op de vlucht zijn voor het spookbeeld van hun eigen verleden [...]?”⁵⁴*

"Het Comité is van oordeel dat het koloniale verleden met luciditeit en verantwoordelijkheid onder ogen moet worden gezien. Een herstelbeleid dat geval per geval wordt ontwikkeld en sterke symbolische gebaren zijn noodzakelijk om vertrouwen op te bouwen en nieuwe gemeenschappelijke projecten tot stand te brengen.

7.1. Juridisch kader

7.1.1. Internationaal recht

- 1) Verklaring van de Verenigde Naties over de Rechten van Inheemse Volkeren (2007 - VN)
Aangenomen door België (niet-bindend):

“Artikel 11

⁵³ S. Van Beurden, *op.cit.*, p. 304-305.

⁵⁴ P. Ricoeur, “Le pardon peut-il guérir?”, *Esprit* 3-4, 1995, p.77.

i) Inheemse volken hebben het recht hun culturele tradities en gebruiken uit te oefenen en nieuw leven te geven. Dit omvat het recht om historische, huidige en toekomstige uitingen van hun culturen, zoals archeologische en historische locaties, artefacten, ontwerpen, ceremonies, technologieën, visuele en uitvoerende kunsten en literatuur in stand te houden, te beschermen en te ontwikkelen.

ii) Staten zullen genoegdoening bieden door effectieve mechanismen aan te wenden, waaronder bijvoorbeeld restitutie, ontwikkeld in samenwerking met inheemse volken, met betrekking tot hun culturele, intellectuele, religieuze en spirituele eigendommen die zijn afgenomen zonder hun vrijwillige, voorafgaande en geïnformeerde toestemming of in strijd met hun wetten, tradities en gebruiken.

Artikel 12

i) Inheemse volken hebben het recht hun spirituele en religieuze tradities, gebruiken en ceremonies te openbaren, uit te oefenen, ontwikkelen en onderwijzen; het recht hun religieuze en culturele locaties in stand te houden, te beschermen en in beslotenheid te betreden; het recht tot gebruik van en controle over hun ceremoniële objecten; en het recht hun menselijke overblijfselen te repatriëren.

ii) Staten zullen ernaar streven de toegang tot en/of repatriëring van ceremoniële objecten en menselijke overblijfselen die in hun bezit zijn mogelijk te maken door eerlijke, transparante en effectieve mechanismen aan te wenden, ontwikkeld in samenwerking met de betrokken inheemse volken.”

2) Resolutie 69/2 van de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties van 22.09.2014

In haar resolutie 69/2 heeft de Algemene Vergadering, in antwoord op de verzoeken van inheemse volkeren, zich ertoe verbonden om, in samenwerking met de betrokken inheemse volkeren, eerlijke, transparante en doeltreffende mechanismen te ontwikkelen om de toegang tot en de repatriëring van religieuze voorwerpen en menselijke resten op nationaal en internationaal niveau te waarborgen.

3) Resolutie 42/19 van de Mensenrechtenraad van de Verenigde Naties van 26.09.2019

In zijn Resolutie 42/19 heeft de Mensenrechtenraad de ontwikkeling aangemoedigd van een proces ter vergemakkelijking van de internationale repatriëring van heilige voorwerpen en menselijke resten van inheemse volkeren, met voortdurende deelname van alle betrokken partijen overeenkomstig hun mandaat. Hij benadrukte het belang van partnerschappen en wees

erop dat de UNESCO, de WIPO en de mechanismen van de Verenigde Naties voor inheemse volkeren in dit verband alle een rol moeten spelen.

- 4) Aanbevelingen van het rapport van het deskundigenmechanisme over de repatriëring van ceremoniële voorwerpen en menselijke resten (A/HRC/45/35 - 2020)⁵⁵

"Elk kader voor de internationale repatriëring van religieuze voorwerpen, menselijke resten en immaterieel cultureel erfgoed moet gebaseerd zijn op de VN-Verklaring over de rechten van inheemse volken, met name de bepalingen betreffende het recht op gelijkheid, non-discriminatie, zelfbeschikking, participatie en overleg (artikelen 2, 3, 8, 18 en 19). Alle belanghebbenden moeten bij repatriëringsclaims van inheemse volkeren een op de mensenrechten gebaseerde aanpak volgen teneinde doeltreffende rechtsmiddelen te verschaffen en de rechten van deze volkeren op het behoud van hun cultuur, godsdienst, spirituele rituelen en traditionele technologieën te eerbiedigen, onder meer overeenkomstig de artikelen 11, 12 en 31.

- De staten moeten repatriëringswetten aannemen of hervormen in overeenstemming met de Verklaring over de rechten van inheemse volken, met name de artikelen 11, 12 en 31, met de volledige en daadwerkelijke deelneming van inheemse volkeren en met hun vrije, voorafgaande en geïnformeerde instemming. Dit geldt voor wet- en regelgeving en beleid met betrekking tot het aanleggen en afstoten van museumcollecties en repatriëring. In geval van dubbelzinnigheid of moeilijkheden bij de toepassing kan de Verklaring als interpretatie-instrument worden gebruikt. Alle mechanismen met betrekking tot repatriëring moeten volledig door de staten worden gefinancierd, zodat musea en inheemse volkeren niet de kosten hoeven te dragen van de maatregelen die staten nemen om aan hun mensenrechtenverplichtingen te voldoen.

- Staten moeten erkennen dat inheemse volkeren hun eigen zorgen hebben over menselijke resten, rituele voorwerpen en cultureel erfgoed, en bij verzoeken om bescherming of repatriëring moeten zij niet alleen rekening houden met nationale belangen, maar ook met de bijzondere rechten van inheemse volkeren.

- Inheemse volkeren hebben zelf de plicht de repatriëring van hun rituele voorwerpen, menselijke resten en cultureel erfgoed te bevorderen. Repatriëring vereist de actieve deelname en inzet van inheemse volkeren om te worden uitgevoerd op de door hen gewenste wijze."

⁵⁵ Zie : <https://www.ohchr.org/fr/hrc-subsiaries/expert-mechanism-on-indigenous-peoples>

Het deskundigenmechanisme inzake de rechten van inheemse volkeren verstrekt de Mensenrechtenraad technisch advies en richtsnoeren over de rechten van inheemse volkeren. Het helpt de lidstaten bij de verwezenlijking van de doelstellingen van de VN-verklaring over de rechten van inheemse volkeren.

7.1.2. Europees recht

“Op 3 juli 2018 heeft het Europees Parlement een brede resolutie aangenomen waarin de Europese Unie en haar lidstaten worden opgeroepen om zich over de kwestie van de rechten van inheemse volkeren te buigen. Het sprak daarbij uitdrukkelijk zijn steun uit voor de internationale repatriëringsverzoeken van inheemse volkeren en de instelling van een internationaal mechanisme ter bestrijding van de verkoop van illegaal van hen weggenomen inheemse voorwerpen; de instelling van dit internationaal mechanisme kan volgens het Parlement worden vergemakkelijkt door financiële steun uit hoofde van het Europees instrument voor democratie en mensenrechten.”⁵⁶

7.1.3. Belgisch recht

Momenteel bestaat er in België geen wettelijk kader voor de restitutie van menselijke resten van buitenlandse oorsprong in het bezit van musea en wetenschappelijke instellingen.

Er is derhalve specifieke wetgeving, een *lex specialis*, nodig om een dergelijke restitutie mogelijk te maken.

Op 30.06.2022 heeft de Kamer van Volksvertegenwoordigers een wet⁵⁷ aangenomen tot erkenning van de vervreemdbaarheid van goederen die verband houden met het koloniale verleden van de Belgische staat en tot vaststelling van een juridisch kader voor hun restitutie en teruggave (afgekondigd op 03.07.2022), die op 28.09.2022 in het Belgisch Staatsblad is bekendgemaakt. Deze wet heeft alleen betrekking op culturele voorwerpen en niet op menselijke resten. Anderzijds lezen we hierin ook het volgende: *“De beoogde restitutie betreft enkel goederen die eigendom zijn van de Belgische staat en die deel maken van de museumcollecties van federale wetenschappelijke instellingen [...] Voorts kunnen de restitutie en de teruggave van een goed, waarvan is vastgesteld dat het onrechtmatig werd verworven en moet worden gerestitueerd, alleen geschieden aan de staat van herkomst van het goed. Restitutie en teruggave vinden derhalve alleen plaats van staat tot staat.”⁵⁸*

Deze wet definieert voorafgaandelijk enkele termen die erin worden gebruikt:

“Voor de toepassing van deze wet gelden de volgende definities:

⁵⁶ Zie <https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2018-0279FR.html>.

⁵⁷ DOC 55 2646/006

⁵⁸ Memorie van toelichting

1° goed: het roerend goed dat behoort tot een museumcollectie van een van de federale wetenschappelijke instellingen en dat eigendom is van de Belgische Staat, exclusief menselijke resten en archieven;

2° restitueerbaar goed: het goed afkomstig uit de Staat van herkomst dat werd verworven tijdens de politieke en administratieve overheersing die de Belgische staat erop heeft uitgeoefend vanaf de ondertekening van de Akte van de Conferentie van Berlijn in 1885 tot aan de onafhankelijkheid van de Staat van herkomst;

3° Staat van herkomst: de staat waaruit het restitueerbaar goed afkomstig is en ten gunste waarvan de restitutie en de teruggave worden vooropgesteld in het kader van het te sluiten bilateraal akkoord inzake wetenschappelijke en culturele samenwerking;

4° restitutie: de overdracht van de juridische eigendom van het restitueerbaar goed, beslist overeenkomstig deze wet;

5° teruggave: de materiële overhandiging aan de Staat van herkomst van het restitueerbaar goed waarvan de restitutie overeenkomstig deze wet is bepaald;

6° beheerder: de federale wetenschappelijke instelling die belast is met het beheer van het restitueerbaar goed; (art.3)”

Ze stoelt op de volgende beginselen:

"- De restitutie van het restitueerbaar goed kan enkel plaatsvinden in uitvoering van een verdrag gesloten door de Belgische staat en de Staat van herkomst en op basis van een wetenschappelijk onderzoek, op initiatief van de Belgische Staat of de Staat van herkomst, met betrekking tot het onrechtmatige karakter van de verwerving van het restitueerbaar goed, in het bijzonder in die zin dat deze onder dwang of ten gevolge van gewelddadige omstandigheden. (art. 4, §1, lid 1);

- Het is aan de Belgische Staat en de Staat van herkomst om samen, door middel van een verdrag, de modaliteiten van het wetenschappelijk onderzoek te bepalen.

Na dit wetenschappelijk onderzoek, kan de Koning, mits een bijzonder gemotiveerde beslissing, beslissen het restitueerbaar goed te desaffacteren en te restitueren aan de Staat van herkomst. (art. 4, §1, lid 2);

- De beslissing tot restitutie heeft tot gevolg dat de eigendom van het restitueerbaar goed aan de staat van herkomst wordt overgedragen. (art. 4, §2);

- De teruggave van het restitueerbaar goed waartoe overeenkomstig artikel 4 tot restitutie is besloten, kan verzocht worden aan de beheerder. - Het is aan de Belgische Staat en de Staat van herkomst om samen, door middel van een verdrag, de modaliteiten van de teruggaven van het goed te bepalen. (art. 5, §1);

- Wat de reden ook is, als de teruggave niet onmiddellijk kan plaatsvinden en zolang de het restitueerbaar goed niet materieel teruggeven wordt, wordt het bewaard in de museale collectie van de beheerder waar het zich bevindt op de dag van de beslissing tot restitutie. Gedurende deze periode, behoudt het goed de garantie van onvervreemdbaarheid, onverjaarbaarheid en onbeslagbaarheid.

Tijdens deze periode wordt de Staat van herkomst geassocieerd met de conservering, het beheer en de valorisatie van het goed. (art. 5, §2).

- De in artikel 4 bedoelde beslissing tot restitutie van het restitueerbaar goed aan de Staat van herkomst zal uitwerking hebben niettegenstaande andersluidende contractuele bepalingen of eerdere verkrijgende verjaring. (art. 6).

- De beheerder zorgt voor de transparantie van het restitutie- en teruggaveproces en publiceert hij op zijn website o.a. de besluiten tot restitutie van de restitueerbare goederen. (art. 7)."

Deze beginselen kunnen als referentie dienen voor de wetgevers inzake de aan het Comité voorgelegde kwestie.

7.2. Restitutie-repatriëring van menselijke resten en de noodzaak van een gemeenschappelijke terugblik op het verleden

Het Comité is van mening dat de kwestie van de restitutie-repatriëring van menselijke resten niet op een afstandelijke en zuiver administratieve manier moet worden behandeld zonder terugblik op het verleden. Er moet een geïnformeerde, oprechte en serene dialoog opgestart worden. Deze dialoog moet zowel gaan over de betekenis van deze menselijke resten voor het land van herkomst als over de maatschappelijke gevolgen voor de gekoloniseerde volkeren van de brutale wijze waarop deze menselijke resten werden verworven met racistische bedoelingen. Bijzondere aandacht moet gaan naar de impact van deze ontvreemdingen op samenlevingen waar voorouderverering heel belangrijk blijft.

In dit verband is het belangrijk rekening te houden met het vaak aanzienlijke trauma dat een gemeenschap oploopt wanneer betekenisvolle menselijke resten worden gestolen of ontwijd. Een klassiek voorbeeld is dat van de Tabwa, die de onthoofding van drie van hun stamhoofden, waaronder Lusinga, in hun collectieve herinnering meedragen (zie punt 4.3). De repatriëring en begrafenis van de schedels van deze stamhoofden volgens de gebruikelijke traditie zijn noodzakelijk om de geslagen wonden te laten helen.

Zoals in het *rapport Sarr et Savoy* wordt opgemerkt: “*de vragen die de restitutie opwerpt, zijn [...] lang niet beperkt tot de juridische aspecten van wettige eigendom. Ze zijn ook politiek, symbolisch, filosofisch en relationeel. Restitutie impliceert niet alleen een diepgaande reflectie over geschiedenis, herinneringen en het koloniale verleden maar ook over de geschiedenis van de vormgeving en ontwikkeling van westerse museumcollecties; en ook over de verschillende opvattingen over erfgoed, over het museum en over de wijze waarop voorwerpen worden gepresenteerd; over de circulatie van objecten en ten slotte over de aard en de kwaliteit van de betrekkingen tussen volkeren en naties.*”⁵⁹

Betreffende de bijkomende vraag inzake de prioritering van restitutieverzoeken om teruggave van menselijke resten in museale of institutionele collecties is het Comité van mening dat deze kwestie eerder een kwestie is van politiek (federaal, gewestelijk, communautair of lokaal, al naargelang het geval) en wetgeving dan van ethiek en zeker van bio-ethiek. In ieder geval is het Comité van oordeel dat alle verzoeken om teruggave die zouden worden gericht aan de instellingen en musea die deze resten bewaren of aan de bevoegde Belgische politieke autoriteiten, in aanmerking moeten worden genomen. Volgens het Comité moeten de autoriteiten de geschikte middelen (procedures en officiële referentie-instantie(s)) voorzien om een ordelijke en gelijke behandeling van alle verzoeken te waarborgen en de aanvragers administratieve bijstand te verlenen.

7.3. Wetenschappelijk onderzoek op menselijke resten uit andere culturen

Het Comité is voorstander van een holistische en universalistische benadering waarbij menselijke resten worden gezien als de overblijfselen van een gemeenschappelijke geschiedenis die de levenden voortzetten, zonder uit het oog te verliezen dat het respect voor menselijke resten zich manifesteert volgens specifieke en verschillende gebruiken in niet-westerse culturen, die hun eigen legitimiteit hebben.

In veel niet-westerse culturen is de grens tussen de wereld van de levenden en de wereld van de doden poreus, vandaar het fundamentele belang van het uitvoeren van bepaalde rituelen. Ook in het Westen is de scheiding tussen beide werelden niet absoluut; denk maar aan de spiritistische seances in het Victoriaanse Engeland of de verering van relikwieën.⁶⁰

Gezien de verscheidenheid aan culturele gewoonten en tradities met betrekking tot menselijke resten, moet het uitgangspunt daarom zijn: wat is het belang, de betekenis van de menselijke resten die we bewaren voor de gemeenschap aan wie ze toebehoren?

⁵⁹ F.Sarr & B. Savoy, *op.cit.*, p. 25.

⁶⁰ Of ze nu religieus zijn (heiligen) of seculier (showbizzsterren).

Een implicatie van deze vraag is dat wetenschappelijk onderzoek weliswaar belangrijk is maar niet alles kan rechtvaardigen (zie 5.3 hierboven) en moet worden afgewogen tegen de culturele gewoonten en tradities waarin menselijke resten zijn ingebed.

Bij wijze van voorbeeld: *“bijna 10 jaar geleden hoorde professor Willerslev [een wereldberoemde Deense geneticus] over de echtheidszoektocht van Ernie LaPointe [een afstammeling van Sitting Bull] en hij bood zijn diensten aan. Een haarvlecht van Sitting Bull, verwijderd na zijn dood, werd in 2007 door een museum in Washington teruggegeven aan Ernie LaPointe, maar voordat hij deze overhandigde aan professor Willerslev, wilde hij nagaan of de wetenschapper zuivere bedoelingen had. Ernie LaPointe vroeg Eske Willerslev daarom deel te nemen aan een ceremonie met een medicijnman (de functie van genezer bij de Indianenstammen), getrommel en gezang in een verduisterde kamer. “Een blauwgroen licht verscheen in het midden van de kamer – en ik ben van nature een wetenschapper, dus ik dacht, ‘nou dat is de medicijnman die rondloopt met een lamp,’ maar toen ik mijn armen uitstreekte in de duisternis, was er niemand,” zei de professor. Eske Willerslev en zijn gastheren rookten vervolgens een Lakota-pijp en aten buffelvlees voordat Ernie LaPointe hem meedeelde dat het mysterieuze licht niemand minder was dan de geest van Sitting Bull, die zijn zegen gaf aan de studie.”⁶¹*

Het onderzoek zou uitwijzen dat Ernie LaPointe inderdaad een afstammeling is van Sitting Bull.

Deze zorg om de culturele context waartoe menselijke resten die het onderwerp zijn van wetenschappelijk onderzoek behoren, ernstig te nemen, wint geleidelijk meer terrein:

- Sinds 1990 verplicht de Native American Graves Protection and Repatriation Act (NAGPRA) federaal gefinancierde Amerikaanse instellingen om een inventaris op te stellen van Indiaanse menselijke resten en funeraire voorwerpen om de terugkeer ervan naar hun respectieve stammen te vergemakkelijken. Aangezien de wet nog te veel hiaten vertoont, wordt met de stammen overlegd om de wet te wijzigen;
- De Australische Aboriginals hebben, in ruil voor het bezoek van etnologen ter plaatse, gevraagd om “geheugencentra” op te richten waar computers ter beschikking worden gesteld en waar alles wat er nog bestaat (in de wereld) over hun cultuur aan hen wordt verstrekt (foto’s, getuigenissen, culturele voorwerpen, ...). Op deze basis wordt de geschiedenis samen ge(re)construeerd. Dit is ingegeven door het belang dat zij hechten aan een lange en “actieve” geschiedenis. Sommigen van hen bezochten Europese musea om te bestuderen wat daar was en hoe de voorwerpen werden behandeld. De conservatoren van het museum vreesden dat dit zou leiden tot verzoeken om alles terug

⁶¹“Un lien de parenté avec le chef amérindien Sitting Bull confirmé grâce à une innovation génétique”, https://www.sciencesetavenir.fr/archeo-paleo/archeologie/un-lien-de-parente-avec-le-chef-amerindien-sitting-bull-confirme-grace-a-une-innovation-genetique_158567

te geven, hoewel dit niet hun bedoeling was. Zij waren de mening toegedaan dat hun kunstwerken hun rol vervulden in het museum waarin zij zich bevonden.

7.4. Ethische beginselen betreffende restitutie-repatriëring

In zijn advies nr. 111 stelt het Franse Comité consultatif national d'éthique pour les sciences de la vie et de la santé dat *“de geschiedenis aantoont dat alle volkeren hun doden altijd hebben willen eren. Het verzoek van de volkeren [die betrokken zijn bij een vraag tot de restitutie van menselijke resten] drukt een antropologische behoefte uit die in alle beschavingen aanwezig is: het ritualiseren van de dood en het verlenen van een begrafenis aan de overledene. Het gaat niet alleen om de erkenning van een recht van een volk, maar ook om het volk in kwestie in staat te stellen zijn plichten tegenover zijn doden na te komen.”*⁶²

Een van de gehoorde experts noemt drie basisprincipes voor het goede verloop van een restitutie:

1. Vertrouwensrelatie tussen de partijen,
2. Gelijke behandeling van de partijen,
3. Gerechtigheid in de zin van een onpartijdige behandeling van de aanvraag door het land die de vraag krijgt.⁶³

Volgens deze expert is het van fundamenteel belang een dialoog aan te gaan met de vertegenwoordigers van de landen van herkomst en om rekening te houden met de door deze landen voorgestelde agenda waarvan sommige nog niet voorbereid zijn om de terugkeer van deze menselijke/voorouderlijke resten en funeraire voorwerpen onder goede omstandigheden te ontvangen. De problematische omstandigheden waarin deze menselijke resten en funeraire voorwerpen zijn verworven laten volgens hem niet toe dat de landen die ze in bezit hebben voorwaarden stellen aan de restitutie/repatriëring.

Een andere expert is van mening dat menselijke resten niet kunnen worden gescheiden van de funeraire voorwerpen die er rechtstreeks verband mee houden, noch, indien van toepassing, van de recipiënt (sarcofaag, weefsels, enz.) waarin ze werden aangetroffen of van de voorwerpen die op en bij de resten werden geplaatst (juwelen, enz.).

Het Comité is van mening dat de restitutie-repatriëring van menselijke resten aan hun land van herkomst de restitutie-repatriëring inhoudt van de funeraire voorwerpen die rechtstreeks met hen verband houden, alsook van de recipiënt waarin ze gevonden werden en de voorwerpen die op en bij de resten waren geplaatst.

⁶² CCNE, advies nr. 111, 07.01.2010, p. 10.

⁶³ Eén van de experts verwijst hierbij naar : Amartya Sen, *The idea of justice*, Penguin Books, 2009.

8. Handel

De handel in menselijke resten is eeuwenoud: de handel in gemummificeerde Maori-hoofden in de achttiende en negentiende eeuw is een bekend en veelbetekenend voorbeeld.

Ook nu nog is het perfect mogelijk om menselijke botten (vooral schedels, al dan niet versierd) te verwerven.

Vóór 2016 verliep de handel voornamelijk via eBay. Deze site verbood echter de verkoop van menselijke resten (met uitzondering van haar). Sindsdien is de markt verplaatst naar andere netwerken, zoals Instagram. Volgens een rapport uit 2017 van archeologen D. Huffer en S. Graham werd er in 2013 voor \$5.200 aan menselijke botten verkocht op Instagram, terwijl er in 2016 voor \$57.000 aan botten van eigenaar wisselden⁶⁴, wat een idee geeft van de groei van dit soort online handel.

In België is er geen wetgeving betreffende de handel in menselijke resten met uitzondering van:

- De wet van 13.06.1986 die het wegnemen van organen *post mortem* met het oog op hun transplantatie voor therapeutische doeleinden regelt;
- De wet van 19.12.2008 die het verkrijgen en het gebruik van menselijk lichaamsmateriaal *post mortem* met het oog op de geneeskundige toepassing op de mens of het wetenschappelijk onderzoek regelt;
- Artikel L1232-26, §1, van het Wetboek van de plaatselijke democratie en de decentralisatie inzake de as van de overledene;⁶⁵
- Artikel 24 van het decreet van het Vlaams Gewest van 26.01.2004.⁶⁶

Zodra bepaalde categorieën van menselijke resten als voorwerpen worden beschouwd (wat thans het geval is), gelden ook voor deze menselijke resten regels van het burgerlijk recht inzake eigendom: de bezitters van deze resten worden als eigenaars beschouwd indien zij deze te goeder trouw bezitten en houden. Dit betekent dat menselijke resten die bij archeologische opgravingen worden gevonden, in beginsel toebehoren aan de eigenaar van het terrein (art. 3.63 van Boek III van het nieuwe Burgerlijk Wetboek).

Dit rechtsvacuüm contrasteert met de regelgeving inzake cultureel erfgoed (cf. UNESCO-verdragen) en de regelgeving inzake wilde fauna en flora (cf. CITES-overeenkomst van

⁶⁴ D. Huffer and S. Graham, 2017, "The Insta-Dead: the rhetoric of the human remains trade on Instagram", *Internet Archaeology* 45, 2017, <https://doi.org/10.111141/ia.45.5>

⁶⁵ "Les cendres du défunt sont traitées avec respect et dignité et ne peuvent faire l'objet d'aucune activité commerciale, à l'exception des activités afférentes à la dispersion ou à l'inhumation des cendres ou à leur translation à l'endroit où elles seront conservées."

⁶⁶ "De as van de overledene wordt met respect en eerbied behandeld en kan geen voorwerp uitmaken van een commerciële activiteit, met uitzondering van die activiteiten die verband houden met het uitstrooien of begraven van de as of met het overbrengen ervan naar de plaats waar de as bewaard zal worden."

03/03/1973 inzake de internationale handel in bedreigde in het wild levende dier- en plantensoorten, ook van toepassing op de resten van beschermde dieren).

Het Franse burgerlijk wetboek daarentegen voorziet in een zekere extracommercialiteit van menselijke resten, zoals Marie Cornu ons in herinnering brengt:

"Het menselijk lichaam, zijn bestanddelen en zijn producten kunnen niet het voorwerp uitmaken van een eigendomsrecht" volgens artikel 16-1 van het Burgerlijk Wetboek. Verder bepaalt artikel 16-5 dat "overeenkomsten die tot gevolg hebben dat aan het menselijk lichaam, zijn bestanddelen of zijn producten een eigendoms waarde wordt toegekend, nietig zijn". [...] Het verbod op elk eigendomsrecht dat in 1994 door de zogenaamde bio-ethische wetten in het Burgerlijk Wetboek werd ingevoerd, was gewoon bedoeld om elke lucratieve handel te verbieden (11). Het menselijk lichaam kan niet het voorwerp uitmaken van commerciële transacties. Het was de bedoeling een vorm van extracommercialiteit van het menselijk lichaam in te stellen, niet om de extrapatrimonialiteit ervan te verklaren [...] Dit verbod heeft verschillende gevolgen voor de openbare instellingen die tot taak hebben deze lichaamsdelen te bewaren. Het betekent dat ze geen elementen van het menselijk lichaam kunnen verwerven op de kunstmarkt. Bij gebreke aan rechtspraak op dit punt is de draagwijdte van het verbod evenwel niet duidelijk. Is het absoluut en betreft het menselijke resten, ook zeer oude, zoals een mummie, of archeologische stukken? Men zou er kunnen van uitgaan dat het enkel betrekking heeft op zaken waarvan de handel het beginsel van de menselijke waardigheid zou kunnen schenden. In werkelijkheid echter is deze grens vandaag de dag zeer onzeker. Alles hangt af van hoe dit beginsel wordt geïnterpreteerd: wordt het respect voor families of geliefden beoogd dan wel, meer in het algemeen, het veiligstellen van de menselijkheid die in het dode lichaam besloten ligt, en die sommige juristen "une chose publique humaine" noemen. Dit is de opvatting van sommige auteurs en het past in een duidelijke tendens naar objectivering van het waardigheidsbeginsel in de rechtspraak. Volgens deze benadering betekent dit bijvoorbeeld dat oude lichamen of resten zonder geïdentificeerde genealogie niet op de markt zouden kunnen komen. De krachtige bewoordingen van de artikelen 16-1 en 16-1-1 lijken hiervoor te pleiten. Zeker is dat bepaalde collecties, zoals verkleinde koppen of grafurnen die momenteel door veilinghuizen worden aangeboden, zich niet op de kunstmarkt zouden mogen bevinden."⁶⁷

China en India hebben ondertussen de export van menselijke resten verboden.⁶⁸

⁶⁷ M. Cornu, « Les restes humains « patrimonialisés » et la loi », *Technè* [online], n° 44, 2016, p. 10 <https://journals.openedition.org/technè/909>

⁶⁸ Het verbod op de verkoop van menselijke skeletten in India (1985) en China (2008) is te vinden op de website van de BABAQ (British association for biological anthropology and osteoarcheology) <https://www.babao.org.uk/sale-of-human-remains/>

Gezien het specifieke statuut van menselijke resten zoals beschreven in punt 3, is het Comité van mening dat de handel in menselijke resten onaanvaardbaar is, zelfs niet om wetenschappelijke redenen.⁶⁹

Volgens het Comité dient de Europese Unie regelgeving uit te werken om de handel in menselijke resten zowel binnen de EU als met derde landen te verbieden.

9. Deontologische regels

De specialisatie van de waarnemer (arts, bioloog, archeoloog, paleontoloog, antropoloog, enz.) die met menselijke resten in aanraking komt, genereert een gedifferentieerde aanpak met eigen deontologische regels.

Voor artsen blijft de overledene een patiënt en geldt onbetwistbaar de medische ethiek. Een archeoloog, een paleontoloog of een antropoloog benadert zijn studieobject op meer afstand waardoor een onderzoeker in bepaalde omstandigheden, in het belang van de wetenschap, geneigd zou kunnen zijn bepaalde deontologische regels te overtreden. Voor het Comité is het van essentieel belang dat een ethisch perspectief wordt toegepast op alle onderzoek waarbij menselijke resten betrokken zijn.

Met betrekking tot musea stelt de Ethische code voor musea van de ICOM (International Council of Museums) (2017) het volgende:

“4.3 Het tentoonstellen van gevoelig materiaal

Bij het tentoonstellen van menselijke resten en materiaal met een religieuze betekenis worden professionele maatstaven in acht genomen en worden de belangen en overtuigingen van de gemeenschap, etnische of religieuze groep, waartoe de voorwerpen behoorden, geëerbiedigd. Zij worden getoond met grote omzichtigheid en met respect voor de algemene gevoelens van menselijke waardigheid.

4.4 Verwijdering uit een openbare tentoonstelling

Verzoeken tot verwijdering van menselijke resten of objecten met een religieuze betekenis uit een openbare tentoonstelling, komende uit de betrokken gemeenschappen, worden met toewijding, tactvol en met respect behandeld. Voor verzoeken tot teruggave geldt hetzelfde. Voor de behandeling van dergelijke verzoeken worden door het museum heldere richtlijnen vastgesteld.”

⁶⁹ Voor medische studenten bestaan er schedels en skeletten in plastic of hars.

In het licht van deze situatie acht het Comité het wenselijk om, wat de deontologie van de verschillende actoren inzake menselijke resten betreft, een aantal voor iedereen geldende regels of beginselen vast te stellen, waaraan de specifieke vereisten van elk beroep kunnen worden toegevoegd.

10. Conclusies en aanbevelingen

Algemeen kan dus worden gesteld dat menselijke resten een specifiek statuut hebben omdat zij op verschillende niveaus bijdragen tot de samenhang van mensengroepen. Dit impliceert de erkenning dat we een geschiedenis of geschiedenissen delen, en dat deze geschiedenis van de mensheid door de levenden wordt verdergezet. Als menselijke resten dus een specifiek statuut hebben, dan is dat in de mate waarin de doden vectoren van betekenis zijn voor de levenden. (zie punt 3.1.3.). Gezien dit specifieke statuut dienen menselijke resten met respect, waardigheid en fatsoen te worden behandeld.

1. Het Comité is van mening dat een onderscheid maken binnen de historische periode of tussen de historische periode en de prehistorische periode (menselijke fossielen) op ethisch vlak niet nuttig en irrelevant is. Alle menselijke fossielen verdienen dezelfde mate van aandacht en toewijding. In dit verband herinnert het eraan dat chronologieën altijd herzien kunnen worden. Niets belet musea of wetenschappelijke instellingen echter opdelingen te maken, op voorwaarde dat dit wetenschappelijk verantwoord is en aan het publiek wordt uitgelegd.
2. Het Comité is van mening dat elk wetenschappelijk onderzoek waarbij menselijke resten betrokken zijn een externe ethische toestemming moet ondergaan, ter ondersteuning van de visie van de onderzoeker zelf.
3. De ethische beginselen voor het zorgvuldig hanteren van menselijke resten in institutionele of particuliere museale en wetenschappelijke collecties (d.w.z. in het kader van wetenschappelijk onderzoek en conservering), met uitzondering van menselijke resten die in een koloniale context zijn verzameld (zie punt 5), moeten zo goed mogelijk afgestemd zijn op de goede praktijken die gelden voor de behandeling van overledenen in een medische of onderzoekscontext. Deze beginselen zijn de volgende: de toepassing van strenge wetenschappelijke methoden, het nastreven van wetenschappelijk gevalideerde doelstellingen, de evenredigheid van de manipulaties met de nagestreefde wetenschappelijke of conserveringsdoelstellingen, de eerbiediging van de integriteit van het lichaam of lichaamsdelen door het gebruik van zo weinig mogelijk invasieve methoden die het lichaam intact houden, en ten slotte het verbod op handel.

4. Het Comité is van oordeel dat de ethische beginselen beschreven in punt 3 in dezelfde mate van toepassing zijn op het tentoonstellen van menselijke resten aan het publiek (met uitzondering van menselijke resten verzameld in een koloniale context (zie punt 5)). Bijkomend geldt in deze context ook het beginsel van de eerbiediging van de waardigheid van de overledene. Dit houdt onder meer in dat het tentoonstellen van naakte lichamen vermeden moet worden. Deze principes gelden zowel voor institutionele als particuliere collecties, met inbegrip van menselijke resten die in een religieuze context worden tentoongesteld
5. Menselijke resten uit gekoloniseerde landen werden verzameld in een context van geweld en met het doel een hiërarchie van rassen vast te stellen om de overheersing van de kolonisator te rechtvaardigen (“wetenschappelijk” racisme). In het licht hiervan is het Comité van mening dat het niet gerechtvaardigd is om deze resten nog langer tentoon te stellen in onze musea, zelfs niet met inachtneming de ethische beginselen beschreven in punt 3.
6. Volgens het Comité dient de restitutie-repatriëring van menselijke resten aan het land van herkomst eveneens de restitutie-repatriëring van de funeraire voorwerpen die er rechtstreeks verband mee houden te omvatten alsook de recipiënt waarin ze gevonden werden en de voorwerpen die op of bij de resten werden aangetroffen
7. Het Comité is van mening dat het vraagstuk van de restitutie-repatriëring van menselijke resten niet op een afstandelijke en zuiver administratieve manier mag worden behandeld zonder terugblik op het verleden. Er moet een geïnformeerde, oprechte en serene dialoog opgestart worden. Deze moet gaan over de betekenis van deze menselijke resten voor de gemeenschap waartoe zij behoren en over de maatschappelijke gevolgen van de brutale manier van verwerving, met racistische bedoelingen, voor de gekoloniseerde volkeren. Tenslotte moet bijzondere aandacht worden besteed aan de impact van de ontvreemdingen van menselijke resten op samenlevingen waar grootouderverering heel belangrijk blijft.
8. Het Comité is van mening dat inzake de vraag om restitutie-repatriëring van menselijke resten, principes, -richtlijnen en gedragsregels moeten worden vastgesteld. Het Comité is met name van oordeel dat alle verzoeken om restitutie die zouden worden gericht aan de instellingen en musea die deze menselijke resten bewaren of aan de bevoegde Belgische politieke autoriteiten, in overweging moeten worden genomen. Bovendien vindt het Comité dat de autoriteiten de geschikte middelen (procedures en officiële verwijzende instantie(s)) moeten voorzien om een ordelijke en gelijke behandeling van alle verzoeken te waarborgen en de aanvragers hierbij administratieve bijstand te verlenen.

9. Het Comité acht het wenselijk dat, wat betreft de deontologie van de verschillende actoren ten aanzien van menselijke resten, een aantal voor iedereen geldende beginselen en regels worden geformuleerd. Hieraan kunnen per beroepsgroep specifieke verplichtingen worden toegevoegd.
10. Het Comité is van mening dat de Europese Unie een regelgeving moet uitwerken om de handel in menselijke resten zowel binnen de Unie als met derde landen te verbieden, en om degenen die resten bezitten de mogelijkheid te bieden anoniem deze resten over te maken aan een officiële instantie vergelijkbaar met de regeling voor ivoor.⁷⁰
11. Het Comité is van mening dat er een gedragscode moet worden opgesteld voor de bewaring van menselijke resten.
12. Het Comité is van mening dat via wetgevend werk het beginsel van het Burgerlijk Wetboek (artikel 3.63 van Boek III) dat bepaalt dat de eigenaar van een stuk grond automatisch eigenaar wordt van alles wat zich in en op deze grond bevindt, niet van toepassing zou zijn op menselijke resten.
13. Het Comité is van mening dat er een oplossing moet komen voor menselijke resten die niemand wilt of opeist: zo zou een gedenkplaats kunnen gecreëerd worden voor deze resten, afhankelijk van hun herkomst.

⁷⁰ [Olifanten en ivoor: Wat is er toegelaten in België? | FOD Volksgezondheid \(belgium.be\)](#)

Het advies werd voorbereid in de beperkte commissie 2020/4 samengesteld uit:

Co-voorzitters	Co-verslaggevers	Leden	Lid van het Bureau
Lardinois	P. Lardinois	C. Lefebve	F. Caeymaex
C. Van Hul	M.F. Meurisse	J. Libbrecht	
	C. Van Hul	J. Messinne	
		M.F. Meurisse	

Leden van het secretariaat

B. Deseyn, D. Dugois

Gehoorde deskundigen

Patrick Semal: Curator van de collecties antropologie en geschiedenis van het Instituut voor Natuurwetenschappen - Directeur van de afdeling wetenschappelijk erfgoed - Promotor van het *Home*-project

Marie-Sophie de Clippele: Postdoctoraal onderzoeker (F.R.S.-FNRS) - Gasthoogleraar (Université Saint-Louis - Brussel) betrokken bij verschillende interdisciplinaire onderzoeksprojecten: de teruggave van koloniale collecties (deels aan de Koninklijke Academie van België), het juridisch statuut en de repatriëring van menselijke resten (in het kader van het HOME-project, gecoördineerd door het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen).

Katrien Van de Vijver: Archeoloog, fysisch antropoloog en doctor in de biologie aan de KU Leuven. Fysisch antropoloog aan het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen. Zij werkt deeltijds aan alle menselijke resten gevonden tijdens archeologische opgravingen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en deeltijds aan de expertise van archeologische menselijke resten uit Vlaanderen - Medewerkster aan het MEMOR-project.

Jos van Beurden: Senior onderzoeker (PhD) op het gebied van koloniale collecties en restitutievragestukken, verbonden aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Afgestudeerd in de rechten, met een specialisatie in rechtsfilosofie (Universiteit Utrecht) en conflictoplossing (Rijksuniversiteit Groningen). Auteur van het boek "*Ongemakkelijk Erfgoed - Koloniale collecties en teruggave in de Lage Landen*" Lid van *Restitution Belgium*.

Philippe Charlier: Forensisch arts, paleopatholoog, antropoloog en hoofdredacteur van het "e-journal Ethics, Medicine, and Public Health" (Elsevier) Directeur van het Département de la recherche et de l'éducation Musée du Quai Branly Jacques Chirac - Parijs.

Billy Kalonji: voorzitter van het COMRAF (overlegcomité van het AfricaMuseum met Afrikaanse verenigingen). Deze organisatie vertegenwoordigt de diaspora en adviseerde het museum tijdens de renovatie. Expert in culturele en inclusieve diversiteit

Dibwe dia Mwembu: emeritus hoogleraar aan de universiteit van Lubumbashi. PhD geschiedenis aan de universiteit van Laval. Lid van de Congolese Academie van Wetenschappen (ACCOS) sinds 2021 en van verschillende andere wetenschappelijke instellingen.

Lucienne Strivay: antropologe aan de universiteit van Luik

Philippe Boxho: forensisch arts en directeur van het forensisch instituut van de Universiteit van Luik. Doctor in de filosofie en lid van het Raadgevend Comité

Dit advies kan worden geraadpleegd op www.health.belgium.be/bioeth.

BIJLAGE

HOME Survey 2020 NL

Dit onderzoek heeft tot doel een catalogus te maken van de menselijke resten die in België in openbare en privécollecties worden gehuisvest

1. Menselijke resten van Belgische oorsprong en de historische tijd

Dit omvat alle menselijke resten die in België worden verzameld (bv. begraafplaatsen).

2. Menselijke resten van Europese oorsprong en de historische tijd

Dit omvat alle menselijke resten die in Europa werden verzameld (met uitzondering van België).

zie de lijst van Europese landen op de Worldometers

3. Menselijke resten uit de koloniale tijd en context

3.a Democratische Republiek Congo, Rwanda en Burundi

Dit omvat alle menselijke resten die tijdens de koloniale periode zijn verzameld of die in een koloniale context zijn verzameld (bijv. de Onafhankelijke Congolese Staat). De menselijke resten als onderdeel van een artefact/reliek werden in een aparte categorie geplaatst (zie hieronder).

3.b Niet-Europese oorsprong maar geen Belgische kolonies

Dit omvat alle menselijke resten die in een koloniale context werden verzameld (bijvoorbeeld uit kolonies van andere Europese landen). De menselijke resten als onderdeel van een artefact/reliek werden in een aparte categorie geplaatst (zie hieronder).

4. Menselijke Mummies

Dit omvat alle menselijke mummies (natuurlijke en antropische).

5. Menselijke resten als een deel van een artefact (incl. religieuze relieken, schedeltrofeën etc)

5.a België

5.b Democratische Republiek Congo, Rwanda en Burundi

5.c Rest van de wereld

6. Menselijke fossielen (Homo sapiens sapiens)

6.a België

Dit omvat alle menselijke resten uit de prehistorie (Opper-Paleolithicum, Mesolithicum, Neolithicum, Protohistorie)

6.b Democratische Republiek Congo, Rwanda en Burundi

Dit omvat alle menselijke resten uit de prehistorische periode volgens de lokale chronologieën, maar pre-koloniale periode

6.c Rest van de wereld

Dit omvat alle menselijke resten uit de prehistorische periode volgens de lokale chronologieën, maar pre-koloniale periode

7. Fossiele hominiden

Dit omvat alle fossiele hominiden van andere soorten dan Homo sapiens sapiens. (bv. Neanderthalers, vroege Homo)

8. Menselijke lichamen, delen van lichamen of menselijke organen

als onderdeel van een anatomische/medische collectie (anatomische preparaten, collectie op alcohol) Dit omvat alle menselijke anatomische preparaten van Homo sapiens sapiens.

9. Menselijke resten van onbekende oorsprong